

**Proměny českých socioekonomických
hodnot na přelomu století**

Zdeněk R. Nešpor (ed.)

SP 03:6

2003

Tuto práci recenzovaly: Mgr. Markéta Sedláčková
Mgr. Adriana Krnáčová

Tento sborník vznikl v rámci grantového projektu GA ČR č. 403/03/0339.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003.

ISBN 80-7330-044-3

Obsah

Abstrakt	5
Abstract	6
Abstraktum	7
Úvodem k socioekonomickému studiu transformace a vstupu České republiky do Evropské unie (<i>Zdeněk R. Nešpor</i>)	9
Tři západní pohledy na českou transformaci	10
Socioekonomická perspektiva při studiu české transformace	14
Metodické a technické zázemí prezentované pilotní studie	16
Literatura	18
Kategorie ekonomické kultury: čeští a západní podnikatelé v ČR na počátku 21. století (<i>Zdeněk R. Nešpor & Petr Holub</i>)	20
Socioekonomický kapitál a jeho studium	21
Dvojí kapitalismus: Západ a Česká republika	24
Čas: orientace na minulost vs. orientace na budoucnost	25
Jedinec a kolektiv I.: kolektivismus vs. individualismus	28
Vztah ke státu: pasivní vs. aktivní	30
Jedinec a kolektiv II.: neformální sociální síť a korupce	32
Řízení: přímé jednání vs. manipulace	33
Důvěra: vysoké vs. nízké transakční náklady	34
Vztah k majetku: konzumní vs. produktivní	36
Práce: flexibilita vs. dokonalost	37
Závěry	39
Literatura	41
Česká veřejná správa jako aktér ekonomického vládnutí v rozšířené Evropské unii (<i>Marek Skovajsa</i>)	42
Veřejná správa v kontextu evropské integrace	43
Česká veřejná správa v procesu evropské integrace	44
Kultura jako faktor ovlivňující přiblížování české veřejné správy EU	47
Výzkum kulturní adaptace české veřejné správy na členství v Evropské unii	49
Stýkání a potýkání českých a evropských úředníků	50
Pohledy na evropskou veřejnou správu	51
Pohledy na veřejnou správu v České republice	53
Co se může česká veřejná správa naučit v Evropě a vice versa?	55
Problém korupce a neformálních kontaktů	56
Závěrem: Brusel tak blízký, a přitom tak daleký	59
Literatura	60
O autorech	62
Shrnutí	63
Summary	66
Zusammenfassung	69

Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu století

Zdeněk R. Nešpor (ed.)

Abstrakt

Výrazná převaha „mainstreamové“ neoklasické ekonomie a absence mimoekonomických analýz hospodářského rozměru české transformace po roce 1989 prakticky znemožnila vznik adekvátních domácích socioekonomických studií na toto téma. Úvod tohoto sborníku proto analyzuje hlavně zahraniční literaturu na dané téma, nabízí teoretická a metodická východiska ekonomické sociologie a navrhuje jejich aplikaci při studiu dosavadní hospodářské transformace a jejích výsledků, zejména v souvislosti s integrací České republiky do Evropské unie.

Z. R. Nešpor a P. Holub svou studii věnovali komparaci současných českých a západních kognitivních a mentálních kategorií ovlivňujících socioekonomické chování. Podtrhli zejména silnou historickou a sociokulturní zakotvenost těchto kategorií a z nich vyplývajících strategií jednání, pramenících v období vlády komunistického režimu, ale v řadě ohledů i ještě starších. Sociální a symbolický kapitál z období před rokem 1989 se však zároveň propojuje s dosaženými výsledky transformace a se vstupy z vyspělého světa, přičemž dochází k četným multidimenzionálním syntézám, ovlivňujícím řadu institučních sfér a jejich vzájemnou provázanost. Největší rozdíly mezi ČR a vyspělým světem přitom jsou hodnotově založené v postojích ke kategorii času (orientace na budoucnost, respektive minulost), ve vztahu jedince a nadindividuálních entit včetně postoje ke státu a funkce neformálních sociálních sítí, ve vztahu k majetku, řízení a pracovní činnosti vůbec.

Zatímco se autoři první studie zaměřili na fungování podnikatelského prostředí, M. Skovajsa se ve své studii věnoval vývoji jeho institucionálního rámce, vytvářeného státními úřady. Zdůraznil přitom výraznou míru institucionální nezralosti českého prostředí a problematiku okruhy informality a korupce.

Klíčová slova

Česká republika - dějiny 1992- ; Evropská unie - rozšiřování; transformace; ekonomická sociologie; soudobé dějiny; kulturní hodnoty

The Transformations of Czech Socio-economic Values at the Turn of the Century

Zdeněk R. Nešpor (ed.)

Abstract

The striking predominance of „mainstream“ neoclassical economics and the absence of any extra-economic analyses of the economic dimension of the Czech transformation after 1989 have rendered the emergence of any satisfactory domestic socio-economic studies on the subject pretty well impossible. Consequently, the introduction to this volume analyses mainly foreign literature on the subject, and offers the theoretical and methodological starting points for economic sociology, and proposes their application in the study of the economic transformation that has occurred to date and its results, especially in connection with the integration of the Czech Republic into the European Union.

The focus of the study by Z. R. Nešpor and P. Holub is on a comparison of the contemporary Czech and Western cognitive and mental categories that influence socio-economic behaviour. In particular, they emphasise the strong historical and socio-cultural embeddedness of these categories and the strategies of behaviour they engender, which stem from the period of government of the communist regime, but in many regards date from an even earlier times. At the same time, the social and symbolic capital stemming from the times before 1989 is tied to the results achieved in the transformation and to the input from the advanced world, with numerous multi-dimensional syntheses occurring that influenced many institutional spheres and their interconnections. The biggest differences between the Czech Republic and the advanced world are however value-based in the attitudes towards the category of time (an orientation towards the future or the past), and in the relationship of the individual to supra-individual entities – including attitudes towards the state and the function of informal social networks – and in the relationship to capital, management and employment activities on the whole.

While the authors of the first study focus on the way the business sphere functions, M. Skovajsa in his study examines the development of its institutional framework, as formed by the offices of state administration. Here the author puts particular emphasis on the considerable degree of institutional immaturity in the Czech environment and on the trouble areas of informality and corruption.

Keywords

Czech Republic - history 1992-; European Union - enlargement; transformation; economic sociology; contemporary history; cultural values

Wandel der tschechischen sozioökonomischen Werte um die Jahrtausendwende

Zdeněk R. Nešpor (Hrsg.)

Abstraktum

Die starke Dominanz der neoklassischen „Mainstream“-Ökonomie und das Fehlen von nicht aus Wirtschaftskreisen stammenden Analysen der ökonomischen Dimension des Transformationsprozesses in Tschechien nach 1989 machten die Entstehung adäquater tschechischer sozioökonomischer Studien zu diesem Thema praktisch unmöglich. Die Einleitung zu diesem Sammelband analysiert deshalb vor allem die ausländische Literatur zum Thema, zeigt die theoretischen und methodischen Ausgangspunkte der ökonomischen Soziologie auf und konzipiert ihre Anwendung bei der Untersuchung des bisherigen wirtschaftlichen Transformationsprozesses und seiner Ergebnisse, insbesondere im Zusammenhang mit der Integration der Tschechischen Republik in die Europäische Union.

Z. R. Nešpor und P. Holub widmeten ihre Studie dem Vergleich der gegenwärtigen tschechischen und westlichen kognitiven und mentalen Kategorien, die das sozioökonomische Verhalten beeinflussen. Sie hoben insbesondere die starke historische und soziokulturelle Verankerung dieser Kategorien und der daraus folgenden Handlungsstrategien hervor, die in der Zeit der Herrschaft des kommunistischen Regimes ihren Ursprung haben, deren Wurzeln aber in verschiedener Hinsicht auch noch weiter zurückreichen. Das soziale und symbolische Kapital aus der Zeit vor 1989 verbindet sich jedoch gleichzeitig mit den bereits erreichten Ergebnissen des Transformationsprozesses und mit dem Input aus den hochentwickelten Ländern, wobei es zu zahlreichen multidimensionalen Synthesen kommt, die eine Reihe von institutionellen Bereichen und deren beträchtliche Verflechtungen beeinflussen. Die größten Unterschiede zwischen der Tschechischen Republik und den hochentwickelten Ländern sind dabei wertmäßig in der Einstellung zur Kategorie der Zeit (Zukunfts- bzw. Vergangenheitsorientierung) begründet, im Verhältnis zwischen dem Einzelnen und überindividuellen Entitäten einschließlich der Haltung zum Staat und der Funktion informeller sozialer Netze, im Verhältnis zum Eigentum, zum Management und zur Arbeit überhaupt.

Während sich die Autoren der ersten Studie mit den Mechanismen der Unternehmerwelt beschäftigten, widmete sich M. Skovajsa in seiner Studie der Entwicklung ihres von den staatlichen Organen gebildeten institutionellen Rahmens. Er hob dabei die in Tschechien in erheblichem Maße vorherrschende institutionelle Unreife und die Problemkreise der Informalität und der Korruption hervor.

Schlüsselwörter

Tschechische Republik - Geschichte 1992; Europäische Union - Erweiterung, Transformationsprozess, ökonomische Soziologie; Gegenwartsgeschichte; kulturelle Werte

Úvodem k socioekonomickému studiu transformace a vstupu České republiky do Evropské unie

Zdeněk R. Nešpor

Bylo by zbytečným truismem připomínat, že sociální, politické a ekonomické změny české společnosti po listopadu 1989 nastartovaly rozsáhlou transformaci všech těchto oblastí, vedenou primárně snahou o „návrat do Evropy,“ o (znovu) přiblížení české společnosti vyspělému západnímu světu. Méně zřejmé však již je, že tato transformace zasáhla a zasahuje nejen právní a makroekonomickou oblast, nejen vlastnické vztahy všech typů, ale také - zůstaneme-li v oblasti ekonomiky - běžné pracovní a spotřební návyky, filozofii managementu, výroby a obchodu, myšlení a jednání občanů, sociálních skupin i organizací. Navíc tato oblast socioekonomické a ekonomicko-kulturní transformace výraznou měrou ovlivňuje postoje a jednání také v dalších institucionálních sférách a je jím zároveň sama ovlivňována. A to nezávisle na často deklarovaném primátu ekonomické transformace před jinými sférami dané proměny. Příkladů lze uvést celou řadu, počínaje pracovními hodnotami (Večerník 2003), způsobem nakládání s majetkem (cf. např. Nešpor 2002: 74-77) či přístupem ke vzdělání (Matějů et al. 2003; Potůček et al. 2003: 54), až po změny v náboženské oblasti. Na jednu stranu tak můžeme hovořit o vzrůstající komercializaci religijní sféry, o ustavení náboženského trhu, ve kterém se uplatňují sociální normy a praktiky převzaté z ekonomické oblasti (cf. Lužný 1999: 72-90), zároveň však nelze přehlížet pohyb opačný, projevující se například při formování a vývoji komunit ukrajinských *gastarbeitřů* v České republice, který je do značné míry podmíněn jejich členstvím v náboženské organizaci Svědků Jehovových a dalších (Nosková 2002).

Multidimenzionalita, složitost a mnohdy i rozpornost transformačního procesu souvisí právě s tímto sociokulturním zázemím ekonomické sféry, jehož klíčový rozměr je tvořen přístupem k základním ontologickým kategoriím, který bude diskutován v dalších studiích, a neméně významným implicitním českým „historismem.“ Na výrazný historický rozměr české transformace, na path dependency jejího průběhu, přitom upozornil J. Večerník (2002: 60-65). M. Myant vedle toho zdůraznil charakteristické rysy českého ekonomického sebeobrazu a sebehodnocení, pocházející z dřívějších období a výrazně ovlivňující nástup ekonomické reformy na počátku 90. let 20. století. Zahrnul mezi ně perceptivní distinkci českého prostředí, naivní pohled na aktuální hospodářský stav a možnosti země a tradicionalistický a zároveň superioristický přístup k vlastním možnostem (Myant 2003: 13-14). Z úhlu pohledu ekonomické sociologie připomněl, že „české dějiny vytvořily [národní/českou] identitu vyspělého národa, dosahujícího významných kulturních a ekonomických úspěchů. Komunistická éra tuto identitu podržela beze změn, ačkoli skutečnost již byla někde úplně jinde“ (ibid.: 14). Teprve druhá polovina 90. let přitom přinesla jisté „vystřízlivění,“ vedoucí k přesvědčení o nezbytné adaptaci socioekonomických modelů vyspělého západního světa, k opuštění úvah o specifické „české cestě“ (Potůček et al. 2003: 30), aniž však nastal společenský konsensus stran jejich přesných cílů a tím méně použitých metod a prostředků k jejich dosažení.

Z uvedených hledisek je zřejmé, že probíhající transformaci české společnosti a vstup České republiky do Evropské unie můžeme jen těžko vymezovat toliko jako politický a ekonomický proces (v singuláru), jako přizpůsobení právních norem a rozhybání hospodářské výkonnosti, třebaže je tento postoj v současné české společnosti hluboce zakořeněn. Nelze totiž opomíjet socio-kulturní dimenzi těchto procesů (v plurálu!), především kognitivní a hodnotovou oblast ovlivňu-

jící každodenní jednání, která nakonec podmiňuje i takové skutečnosti jako občanské aktivity, respektování právního státu, sociální kohezi, či ekonomickou vyspělost a konkurenceschopnost. Konečně nejde ani o jednosměrný vliv; česká společnost na jednu stranu přijímá a integruje množství socioekonomických hodnot vyspělého světa (přičemž si v řadě ohledů ponechává své původní hodnoty, nebo dochází k jejich nejrůznějším synkresím), zároveň však v některých ohledech zpětně ovlivňuje i západoevropské prostředí. Každá nově vstupující země do Evropské unie (což v menší míře platí i o evropském obchodně-podnikatelském prostoru jako takovém, nezávisle na jeho formálním organizačním zaštitění) s sebou totiž nese vlastní národní specifika, jimiž v různé míře ovlivňuje daný celek. V případě „velkého rozšíření,“ kdy se počet členských zemí Evropské unie bezmála zdvojnásobí, to samozřejmě platí tím výrazněji.

Studium proměn a trvání socioekonomických hodnot v české společnosti a jejich konfrontace s vyspělým západním světem v 90. letech 20. století a na prahu století nového se proto stalo důležitým bodem výzkumného programu Oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Jeden z prvních výstupů tohoto projektu přináší přítomný sborník, seznamující s výsledky pilotního šetření mezi českými a západními podnikateli v současné České republice a mezi státními úředníky orientovanými na evropskou spolupráci a integraci.

Tři západní pohledy na českou transformaci

Analýza české a obecně středoevropské transformace se již na počátku 90. let 20. století stala významným badatelským polem řady zahraničních odborníků i institucí. Důvodem byl jednak její rozsah, ve smyslu geopolitickém i strukturálně-funkčním, a zároveň s ním související globální význam včetně teoreticko-metodologického dopadu na samotné expertní hodnocení. Z dnešního pohledu je ovšem zřejmá nedokonalost a jistá naivita těchto počátečních impulsů, ať již vycházely z pozic politické filozofie (např. Fukuyama 1992) nebo neoklasické ekonomie (např. Lipton - Sachs 1990; Blanchard et al. 1994). Jejich základní slabinou byla nedostatečná znalost ekonomického, sociálního a politického kontextu středo- a východoevropských zemí, která autorům nedovolovala hlubší průnik do sledovaných skutečností, a ve druhé řadě přecenění modelového, teoretického přístupu, jenž chápal někdejší země východního bloku jako pouhé „transitivní laboratoře,“ jejichž aktéři nadto měli jednat bezvýhradně podle teoreticky extrapolovaných pouček a zákonitostí. Jistou výjimku tvořily pouze studie z pera středoevropských odborníků, kteří pronikli do západních akademických sfér (např. Szelenyi et al. 1994), ty se však věnovaly především Maďarsku a Polsku, nikoli České republice.

Konec „českého zázraku,“ rozpoznání zásadních omylů české transformace, do jisté míry podmíněných i dosavadním západním vědeckým diskursem, stejně jako zrod nových badatelských polí v jiných oblastech, pak již před polovinou 90. let znamenaly zřetelný odliv badatelského zájmu o průběh a výsledky transformace české společnosti. Jako polemika s málo poučeným západním pohledem se však zároveň objevila řada dílčích analýz vypracovaných domácími odborníky. Jejich množství a metodická pestrost však již nabyly takových rozměrů, že na tomto místě nemohou být ve své šíři popsány. Budiž řečeno alespoň tolik, že vzhledem k aplikované výzkumné perspektivě zaslouží pozornost především četné studie J. Večerníka (1996; 1998; 1998a; 2002 ad.). Jako datových zdrojů lze využít také řady dalších existujících analýz, ačkoli s jejich teoreticko-metodologickou perspektivou by mnohdy bylo lze úspěšně polemizovat.

Namísto deskripce velkého množství dílčích českých studií na dané téma, respektive dávno již překonaných bezprostředně popřevratových západních expertních analýz, proto můžeme věnovat

pozornost hlubšímu pohledu několika odborníků, pro které se česká situace v 90. letech a na počátku 21. století stala ústředním badatelským polem. Tím spíše, že jejich díla dosud v českém prostředí nejsou dostatečně známa, nebyla s to překročit úzké a rigidní vymezení jednotlivých společenskovědních specializací¹, zatímco oba dva svrhu zmíněné přístupy k dosavadní sekundární literatuře úspěšně plní stránky našeho odborného tisku a literatury jako celku.

Pregnantní externí analýzy české transformace, mající velký význam pro její další socioekonomické studium, vypracovali Ladislav Holý (2001; anglicky již 1996), Mitchell A. Orenstein (2001) a Martin R. Myant (2003). Každý z těchto autorů přitom použil značně odlišné ústřední výzkumné perspektivy; Holý vyšel z pozic moderní sociální antropologie, Orenstein upřednostnil perspektivu komparativní politologie a Myant makroekonomickou analýzu. Tato teoreticko-metodologická různost zmiňovaných rozborů, stejně jako skutečnost, že Holého analýza o půl dekády předcházela obě další, sice prakticky vylučuje jejich vzájemné srovnání, naopak však umožňuje jejich komplementární využití při dalších výzkumech. Holého, Orensteinova a Myantova kniha se vzájemně signifikantně doplňují, přičemž k ústřednímu průniku dochází právě v oblasti ekonomické kultury, již na tomto místě věnujeme pozornost. Tato oblast a její historicko-ekonomické zázemí, českými vědci i názorovými vůdci (politiky, novináři atd.) z velké míry přehlížená, je totiž podle všech zmiňovaných autorů naprosto stěžejní.

Ladislav Holý ve své studii *Malý český člověk a skvělý český národ* (2001) zdůraznil dvojí fundamentální dichotomii české kultury. Na jednu stranu spolu soupeří vyhroceně nacionalistický diskurs a deklarované přihlášení se k univerzalistickým hodnotám západní civilizace, zatímco v rovině percepce individua a kolektivních entit je to egalitářské hodnocení jedince, vedoucí k negativnímu postoji vůči jakýmkoli extravagancím, stojící proti nepřiměřeně vysokému hodnocení české kolektivní úspěšnosti a vpravdě výjimečnosti. „V důsledku toho je česká kultura systémem hodnot a pojmů, které jsou v neustálém vzájemném napětí, pro něž se hledá rovnováha a jež jsou předmětem vyjednávání v celé řadě diskursů, jejichž prostřednictvím jsou neustále tvořeny a obnovovány“ (ibid.: 177). Neméně významné podle Holého je historické ospravedlnění těchto dichotomií, bazální zakotvenost fungování české společnosti v minulých, již dosažených skutečnostech, na které je příležitostně explicitně nebo implicitně odkazováno a které jsou hlavním zdrojem sociálního a symbolického zakotvení jedince i sociálních skupin (ibid.: 41n.; 79-80). Vedle vysokého národního sebehodnocení jako společenství nadprůměrně zručných, inteligentních, pracovitých a konec konců i celosvětově uznávaných osob, stěžejní odpovědí skutečnosti, je hlavním důsledkem tohoto „českého historismu“ přetrvávání dosavadních strukturních a funkčních vazeb, které v případě socioekonomických skutečností mají nezřídka svůj původ v období plánovaného hospodářství a „ekonomiky nedostatku“ (ibid.: 30-32). To však nijak nevylučuje paralelní přihlášení se k socioekonomickým hodnotám První republiky, respektive k tomu, co je za ně považováno. Typickým příkladem může být krátce popřevratová stylizace tehdejšího ministra financí V. Klause do podoby A. Rašína, či bankéře R. Salzmana do podoby někdejšího ředitele Živnobanky J. Preise, jejichž platnost nebyla než zcela vykonstruovanou (tento příklad Holý neuvádí, pozn. ZRN).

¹To platí přesto, že někteří vědečtí pracovníci o této literatuře systematicky informují; nejstarší analýzu L. Holého, již se v roce 2001 dostalo dokonce českého překladu, recenzovali M. Moravcová (*Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 8/2002: 161-173) a P. Skalník (*Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, 2003, 4: 585-587), studii M. A. Orensteina Z. R. Nešpor (*Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38, 2002, 6: 837-840). Recenzi na knihu M. R. Myanta připravuje P. Holub pro *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*.

Všechny zmiňované skutečnosti výrazně ovlivnily podobu a směřování české transformace v první polovině 90. let (ibid.: 132-145). Zatímco rychlý přechod k tržnímu hospodářství byl architekty ekonomické reformy interpretován jako fundamentální podmínka „návratu do Evropy“ a „trh bez přívlastků“ byl vpravdě povýšen na ústřední symbol kultury a civilizace, paralelně se rozvíjelo vysoké sebehodnocení výrobních a obchodních kvalit českého národa. Právě proto byla vize ekonomické reformy přijata vcelku bezbolestně, neboť většina lidí zastávala v této době názor, že dílo „zlatých českých rukou“ brzy zvítězí v mezinárodní konkurenci a integrace do celosvětové obchodní sítě bude vbrzku přinášet navýsost pozitivní výsledky. Tato sebezpečující národní hrdost vedla i k odporu vůči účasti zahraničního kapitálu v českých podnicích, stejně jako k představě o pouze dílčích a kosmetických změnách v jejich výrobních programech, struktuře managementu a obchodních strategiích.

Neméně významným prvkem, který podpořil sociální akceptaci ekonomické reformy, byla masivní restituce soukromého vlastnictví podle hesla: „abychom dosáhli svobody, musíme mít svobodný trh, jehož předpokladem je soukromé vlastnictví“ (ibid.: 141). Právě v tomto bodě, třebaže nejen v něm, se však ukázala omezující úloha „českého historismu.“ Podobně jako v období vlády komunistického režimu, většina občanů se považuje spíše za pasivní objekty trhu a jeho institucionálních omezení, nikoli za jeho aktivní činitele. Trh (nebo naopak v závislosti na osobních politických preferencích jeho restriktce ze strany státu) je obviňován z negativního hospodářského vývoje a tlaku, nedovolujícího adekvátní individuální rozvoj, nebo jen v podobě nej-různějších záporně hodnocených aktivit za hranicí zákona (pokud se jich daná osoba sama neúčastní). Aktivní přístup k podnikatelským příležitostem je v podstatě výjimkou, ačkoli na drobných mimolegálních aktivitách vedoucích k jistému zlepšení individuální socioekonomické pozice se podílí velká část české společnosti.

Sociální dimenze české transformace, analyzovaná ovšem v politologické komparaci s Polskem, zaujala také M. A. Orensteina v knize *Ven z rudé [zóny]* (2001). Autor začal svůj popis stře-doevropské transformace pregnantní analýzou externích doporučení a teoretických modelů z počátku 90. let 20. století, které měly tranzitivní země vést k rychlé adaptaci na standardní sociální, politické a především ekonomické poměry. V případě Polska i Československa (respektive později České republiky) přitom zvítězila cesta radikální transformace, zaštitěná neoklasickou školou, která však v delší perspektivě přinesla v obou zemích velmi odlišné výsledky. Zatímco „český zázrak,“ dočasně oslavovaný i na mezinárodním poli, vzal rychle za své, polská ekonomika - přes řadu politických otřesů a podle Orensteina dokonce právě kvůli nim (ibid.: 129) - se rychle vzpamatovala z počátečního krachu a začala vykazovat zřetelně lepší výkony.

Odkaz na měkkost ekonomické reformy, vyplývající ze skutečnosti, že V. Klaus chráněn vlastní neoliberální rétorikou prováděl de facto sociálně demokratickou politiku, přitom podle Orensteina k vysvětlení nestačí. Mnohem důležitější byla minimální alternace na vedoucích místech po dlouhé období Klausovy politické dominance, prodloužená ještě i existencí tzv. Opoziční smlouvy (tak daleko ovšem Orenstein nejde; pozn. ZRN), která zavedla a výrazně posílila neformální sociální síť, stejně jako korupční chování velké části populace (ibid.: 94-95). „Dalším přehlíženým aspektem české sociálně-liberální strategie byl její důraz na historické tradice a inherentní ekonomický nacionalismus“ (ibid.: 76), což po dlouhou dobu vedlo k prosazování „české cesty,“ ke zbraňování zahraniční účasti v transformačním procesu, k výraznému posílení role (domácích, nanejvýš polostátních) bank, stejně jako k vysokému socioekonomickému sebehodnocení. Výsledkem byl dlouhodobý neúspěch velké privatizace (ibid.: 126-127), jen z části odčiněný vstupem zahraničního kapitálu v období Zemanovy vlády, stejně jako přetrvání socioekonomické moci komunistické nomenklatury a perpetuace a další rozšiřování jejich mimolegálních praktik v popřevratovém období.

Podle Orensteina to byly především obavy z vysoké sociální ceny transformačního procesu a „technopolský“² charakter hlavního architekta české ekonomické reformy, V. Klause, co vedlo k dlouhodobé avšak ekonomicky vysoce nezdravé politické stabilitě. Tato stabilita prodloužila trvání hlavních omylů „české cesty,“ spočívajících v příliš rigidní aplikaci neoklasických ekonomických pouček a v jejich „vyvážení“ implicitní socialistickou politikou, aniž bylo bráno v potaz nezdravé socioekonomické dědictví plánovaného hospodářství a aniž by mu byla postavena hráz v podobě fungujícího legálního rámce transformačních změn.

Třebaže se totiž polistopadová ekonomická reforma ráda odvolávala na tradice a dědictví První republiky, tomuto historickému vzoru byla na hony vzdálená a - nehledě na nemožnost takového kroku v globálně zcela odlišné situaci - ani se jej nepokusila restituovat. Pod rouškou „návratu do Evropy,“ kdy zároveň byla ekonomická situace vyspělého světa interpretována výhradně v intencích neoklasické ekonomické školy, ve skutečnosti probíhala velmi pomalá a spíše bezbolestná synkrese ekonomických institucí a praktik komunistické éry se standardním kapitalistickým podnikáním. Výsledný hybrid však naneštěstí ukázal pramalou životnost; český ekonomický nacionalismus podle Orensteina krajně přecenil vlastní síly, a proto v delší perspektivě silně zaostal za polskou a maďarskou cestou přijímání zahraničního ekonomického, sociálního i kognitivního kapitálu.

K velmi podobným závěrům, ačkoli jeho negativní hodnocení „českého zázraku“ je ještě tvrdší, dospěl ve studii *Vzestup a pád českého kapitalismu* také Martin R. Myant (2003). Jeho práce je přitom ze všech tří citovaných nejbližší standardnímu makroekonomickému pohledu. Neklade si za cíl komplexní antropologický či politologický popis soudobé české kultury a společnosti, nýbrž neúčastněnou analýzu základních omylů a chyb české transformace jak na základě makroekonomických ukazatelů, tak většího či menšího neúspěchu konkrétních privatizačních projektů postupujících „českou cestou.“ Poněvadž však Myant své analýzy dovedl do patřičné hloubky (typicky například v již zmiňované otázce významu ekonomické historie, komunistické i ještě starší {ibid.: 6}). Myant si vedle toho uvědomil velký význam šedé ekonomiky, nedovolující mj. smysluplnou analytickou práci se základními oficiálními makroekonomickými ukazateli {ibid.: 37}), alespoň částečně se tak ze strohé roviny ekonomických ukazatelů přiblížil hlubšímu porozumění příčinám krachu české hospodářské reformy a proto je i jeho studie, jakkoli vycházející z odlišné perspektivy, vysoce hodnotná pro ekonomicko-sociologické bádání. Výše jsem již zmínil Myantovu analýzu nepřilíš šťastného nastavení predispozic českého ekonomického myšlení, které zhoršilo českou situaci v porovnání s Maďarskem a Polskem. Trvání těchto kognitivních a mentálních vzorců přitom výrazně ovlivnilo podobu transformačního procesu, vedlo ke statickému pohledu na jeho koordinaci na všech rovinách, k příliš rychlému a chaotickému otevření české ekonomiky mezinárodním vlivům a zároveň k nechuti akceptovat zahraniční vlastnictví tradičních českých podniků, tzv. „rodinného stříbra“ ekonomického nacionalismu (ibid.: 15). Upřednostnění privatizace „českou cestou“ a experiment s kupónovou privatizací, které nebraly do úvahy rozpad východních trhů a faktickou nekonkurenceschopnost českých výrobků na trzích západních, vycházejíce z mylného tradicionalistického přesvědčení o jejich kvalitě, konstituovalo fundamentální roli bankovního sektoru v české transformaci. Naneštěstí však zároveň „ti, kdo si půjčovali, se nezdržovali kalkulacemi, kolik mohou splatit. Často nedělali seriózní kalkulace vůbec. Stejně tak banky byly neschopné odhadnout pravděpodobnou návratnost v takto nejistých podmínkách a byly ochotné, ukolébány výší depozitů, zaštitit půjčky, které se nikdy nevrátily“ (ibid.: 89). Výsledkem byl řetězový krach malých bankovních ústavů po polovině 90. let a zřetelné potíže všech velkých bank, které musely být řešeny státními intervencemi, v mnoha případech jejich faktickou „re-nacionalizací,“ přičemž dopad na podnikovou sféru byl více než tristní.

²Orenstein zde využil typologii politických vědců podle Jorge Domingueze (1997), rozlišující mezi „technokraty“ a „technopoly,“ vypracovanou původně pro popis latinskoamerických politicko-ekonomických systémů.

V případě bank, které se rozhodně nestaly aktivními protihráči firemního managementu, stejně jako v případě velkých výrobních podniků, odvolávajících se sotva na víc než na svou mnohaletou tradici a neuměřenou velikost z období plánovaného hospodářství, a konečně stejně tak i v případě socioekonomického jednání české společnosti jako celku, se ukázala zásadní mylnost vágních předpokladů, spoléhajících na kontinuitu prvorepublikových tradic, nad nimiž zcela převládly začasné negativní hodnoty a praktiky řízeného hospodářství (ibid.: 144). Vzhledem ke stěžejnímu významu domácího bankovního sektoru v české privatizaci ovšem neúspěch „české cesty“ v této sféře znamenal neúspěch „české cesty“ jako celku. Podniky sice podstoupily jistou restrukturalizaci, ovšem spíše kosmetického rázu, a to především vinou bazálního podcenění dědictví komunistického režimu. Jejich výrobky nebyly na světových trzích konkurenceschopné a často na ně ani nemohly proniknout - a právě z toho důvodu nebyla „česká cesta,“ ve většině případů zabraňující vstupu zahraničního kapitálu, než cestou k úpadku, dočasně oddalovanému státními intervencemi.

Na základě svých analýz Myant shrnul šest základních omylů české transformace (ibid.: 262-265). Na prvním místě to bylo teoretické přecenění neoklasických ekonomických modelů při přípravě české transformace, vycházejících z nedostatečné znalosti rozdílů mezi plánovanými a tržními ekonomikami. Obdobně tomu bylo i v případě monetaristické politiky vlády a ČNB, snažící se o redukci inflace a související makroekonomickou stimulaci, aniž brala v potaz skutečný hospodářský vývoj, který tím byl silně podvazován; ostatně obdobně se česká vláda neúspěšně snažila o záchranu podnikové struktury zděděné z komunistického období, aniž by podporovala nově vzniklé malé a střední podnikání. Třetím omylem byla výše diskutovaná privatizační strategie, která nadto vedla k fragmentaci existujících firem, k separaci výroby, distribuce, výzkumu a dalších důležitých složek. Stejně chybná byla i vládní politika vůči bankovnímu sektoru a absence uspokojivého legálního a regulačního rámce ekonomické transformace, jež ponechala řadu podniků v rukou diktátorského, nekompetentního a často zkorumpovaného managementu. Konečně posledním, šestým omylem, bylo implicitní vyvázání se Klausovy vlády z odpovědnosti za stav českého průmyslu. Opět šlo o neblahou aplikaci principů *laissez-faire*, která nadto byla důslednou toliko v teorii, zatímco pod jejím pláštíkem bujely nelegální praktiky.

Krátce řečeno, Myant představil průběh a dosavadní výsledky české ekonomické transformace jako důsledek dlouhodobé koexistence dvou faktorů, výrazné *path dependency* socioekonomického jednání a zároveň zásadní nekompetence, nedostatečného rozhledu a mnohdy i neetického a nelegálního jednání prakticky na všech úrovních, jednotlivými podnikateli počínaje přes management velkých podniků až po nejvyšší představitele státní správy. Nestranná „řeč čísel“ mu přitom dává v mnohém za pravdu, jako ostatně i obě dřívější, výše citované studie.

Rozbor tří uvedených prací ukazuje jako klíčový faktor, ovlivňující relativní (ne)úspěšnost české ekonomické a sociální transformace, především její historickou, sociální a kulturní podmíněnost. Tedy mentální a symbolické nastavení, sociálně sdílené hodnoty a behaviorální praktiky, a celý komplex institucionálního „podloží“ ekonomického myšlení a jednání. Jinak řečeno, průběh a výsledky české transformace musí být studovány z úhlu pohledu ekonomické sociologie, přičemž aktuální proces integrace České republiky do Evropské unie přímo vybízí k takovému studiu a výrazně zvyšuje jeho sociální i politickou významnost.

Socioekonomická perspektiva při studiu české transformace

Přestože řada sociologů, sociálních antropologů, politologů a ekonomů vyspělého světa, zaměřujících se na studium východoevropské transformace obecně a jejího průběhu v České republice zvlášť, ve svých studiích široce uplatňuje ekonomicko-sociologickou, respektive „deontologickou“ (Etzioni) optiku, v domácí akademické obci tomu tak až na výjimky není. Kvalitativní či

kvantitativní ekonomické sociologii dosud věnovalo pozornost jen nemnoho badatelů (J. Kabele, respektive J. Večerník) a poměrně chudá je i oblast institucionální a alternativní ekonomie (L. Mlčoch, J. Hlaváček).

Je tomu tak ze dvou souvisejících důvodů. Prvním je stále ještě přetrvávající nízká míra ekonomických znalostí v obecné společnosti, zděděná z období vlády komunistického režimu, která zabránila vzniku širší veřejné diskuse o závažných transformačních rozhodnutích a která se projevuje i v zásadních neznalostech a nezájmu badatelů příbuzných společensko-vědních oborů (sociální antropologie, sociologie, politika) o socioekonomický rozměr české transformace. Ta byla jakoby ponechána v rukou ekonomů, neboť právě a pouze od nich byla očekávána dostatečná znalost makro- i mikroekonomických zákonitostí. Naprostá většina politicky, sociálně i akademicky vlivných ekonomů však naneštěstí v 90. letech přijala za svůj redukcionistický přístup „mainstreamové“ neoklasické ekonomie, vyznačující se agresivní obstrukcí všech ostatních typů pojetí společnosti a hospodářství (Myant 2003: 21-22; cf. Lavoie - Chamlee-Wright 2000: 35-37). Tito badatelé na první pohled vyměnili jeden extrém (marxismus) za druhý (neoklasicismus), ačkoli hlubší analýza ukazuje příbuznost obou těchto koncepcí v jejich ekonomistickém redukcionismu (Večerník 1998). Vůči této dominující škole je proto třeba vytvořit alternativní typy socioekonomické analýzy současné české společnosti, které by nadto dokázaly oslovit širší akademickou veřejnost a ve svých občansko-politických důsledcích i zainteresované laiky.

Zjišťování proměny socioekonomických hodnot v české společnosti na prahu 21. století vyžaduje interdisciplinární přístup, koncepčně zakotvený v široce pojímané ekonomické sociologii (Berger 1993; Etzioni 1995; Granovetter 1984; Sen 2002; Smelser - Swedberg 1994; Swedberg 1997; Tilly - Tilly 1998). Ekonomická sociologie, řečeno ve zkratce, přitom přinesla nový pohled na tři základní ekonomické entity: firmy, trh práce a oblast spotřeby. V rovině analýzy podniků především zpochybnila roli racionality v organizačních a řídicích procesech, neboť rozhodovací racionalita je ve skutečnosti často suplována závislostí na sociokulturních kategoriích a interpersonálních a symbolických vazbách.

Sociokulturní zakotvenost ekonomického jednání, odporující neoklasickému pojetí, je přitom ještě patrnější v případě trhu práce. Jak ukázaly četné studie M. Granovettera, Ch. Tillyho a dalších, ani ve standardním ekonomickém prostředí nedochází k racionální interakci mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, nýbrž se zde uplatňují existující sociální a symbolická pouta obou stran, především parsonsovské slabé sociální vazby (o jejichž „síle“ však pojednal M. Granovetter). Stejně jako v případě migrantů (Nešpor 2002: 37-30) je přitom nestandardní socioekonomické prostředí transformujících se států střední a východní Evropy živným polem obdobných meziosobních vazeb v ještě mnohem větším rozsahu, ať již jde o vazby které vykazují kontinuitu z období vlády komunistického režimu nebo nikoli (Bruszt - Stark 1998).

Oblast spotřeby je oproti dvěma předchozím do značné míry výsostným polem ekonomické sociologie; neoklasicismem stejně jako většinou dalších ekonomických koncepcí byla silně přehlížena a to především v těch aspektech, které byly zmíněny již v případě socioekonomické analýzy podniků a pracovního trhu. Ekonomové a sociologové totiž sice již drahně let zkoumali spotřebitelské chování a jeho nejrůznější indikátory, nebrali však v potaz například rodinnou dynamiku spotřeby či sociální vazby mezi spotřebiteli, stejně jako faktory sociálních nerovností či třídního zařazení.

Tento stručný výčet samozřejmě nemůže sloužit jako vyčerpávající popis vědeckého přínosu ekonomické sociologie, podává však alespoň základní představu o metodickém směřování této subdisciplíny. K tomu snad ještě jednu poznámku. Přestože se část ekonomických sociologů, typicky například M. Granovetter či Ch. Tilly, hlásí k network theory a akcentují interpersonální sociální vazby a jimi podmíněnou existenci sociálních sítí, výzkumné pole sledované subdisciplíny se tím rozhodně nevyčerpává. Vedle sociálních vazeb různého typu se totiž uplatňují i vazby

symbolické, vycházející z antropologického uchopení kultury, včetně kultury ekonomické (Lavoie - Chamlee-Wright 2000). P. Di Maggio, V. A. Zelizerová a další autoři mohou sloužit jako nejvýznamnější představitelé tohoto směru ekonomické sociologie, pro který je typická analýza kulturních kategorií a institucí, stejně jako hodnotových schémat a jejich behaviorálního uplatňování.

Výzkumná orientace ekonomické sociologie a její celospolečenská důležitost je přitom podpořena nejen „domácími“ faktory transformace, ale také recentními změnami celosvětové ekonomiky a jejích partikulárních systémů. Růst významu mezinárodního kapitálu a rozšiřování nadnárodních společností na straně jedné (Hertz 2001), stejně jako „koroze charakteru“ a hodnotové změny ve vyspělém světě (Sennett 1998) ukazují, že komplex ekonomických institucí a organizací na počátku 21. století nemůže být adekvátně analyzován bez ohledu na jejich sociální a symbolické zakotvení. Typickým příkladem může být fenomén tzv. globalizace, nabývající řady různých a v mnohém i protikladných podob v závislosti na sociokulturním „podloží“ toho kterého prostředí, takže někteří autoři začali hovořit přímo o „mnoha globalizacích“ (Berger - Huntington 2002). Případ dekonstrukce plánovaných ekonomik střední a východní Evropy a jejich současné transformace, v mnoha ohledech provázaný s institucionálním začleňováním do Evropské unie, je proto jen jedním (nebo několika?) z typických projevů sociokulturní zakotvenosti a jejího vlivu na ekonomické chování jednotlivých aktérů i celého daného prostředí. Tím spíše by však měl být pojímán z úhlu pohledu ekonomické sociologie, neboť jen tak může být studován komplexně a dosažené výsledky budou moci být porovnávány s analýzami jiných oblastí světové ekonomiky.

Metodické a technické zázemí prezentované pilotní studie

V rámci výzkumného projektu Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU, který lze v tomto ohledu považovat za v českém prostředí průlomový, byly zvoleny čtyři klíčové oblasti výzkumu:

1. oblast práce a zaměstnání s ústředními koncepty pracovních kompetencí, jejich dosahování a využívání, stejně jako prostorové a funkční flexibility;
2. oblast spotřeby zahrnující dynamiku konsumpčních vzorců a akumulace majetku;
3. oblast občansko-politického jednání vztahující se k dělbě odpovědnosti mezi individuem a nadindividuálními entitami (především státem) jako poskytovateli a redistributory veřejných statků; a konečně
4. oblast sociálně sdílených symbolů vytvářející obecné hodnotové klima a ovlivňující behaviorální hodnoty a normy, včetně religijní a etnické (sebe)identifikace.

Ve všech čtyřech oblastech, které nezbytně jsou jen určitým výsekem sociální reality a naprosto nevyčerpávají pole behaviorální významnosti socioekonomických vztahů, se přitom uplatňují jak sociální, tak symbolické aspekty sociokulturní zakotvenosti ekonomického jednání subjektů. Analyzované sféry proto mohou sloužit jako jisté průniky do začasné implicitního sociálního vývoje 90. let 20. století; ačkoli totiž například politická rétorika i makroekonomické analýzy akcentují diskontinuity v procesu české transformace, ve skutečnosti jde o proces značně kontinuitní a v mnohém i kumulativní. Řada jeho prvků má svůj původ v období vlády komunistického režimu, respektive v různých jeho částech, ale řada z nich je dokonce ještě starší. To však neznamená, že bychom mohli všechny aspekty tohoto procesu považovat za jakési „dědictví minulosti“, ať již s jakýmkoli hodnotícím znaménkem, neboť neméně významný je i podíl prvotních kroků v transformačním procesu a sociokulturní vliv zahraničních aktérů, na prvním místě občanů a firem z vyspělých západoevropských zemí, či Evropské unie jako takové.

Cílem ekonomicko-sociologického studia české transformace a jejích dosavadních výsledků je proto podat vyvážený pohled na sledovanou skutečnost, beroucí v potaz všechny zmíněné vlivy v náležitých proporcích a stejně tak i jejich nejrůznější přechodné a synkretické podoby.

Moderní ekonomická sociologie přitom nepatří mezi monoparadigmatické vědecké přístupy a tím méně je vymezena nějakou konkrétní badatelskou metodou. Jde o přístup široce interdisciplinární, doplňující tradiční ekonomické a sociologické výklady o širší, „antropologickou“ perspektivu. Právě proto byly již v tomto úvodu využity metodicky velmi rozdílné studie, vypracované kvantitativními i kvalitativními sociology, ekonomy, sociálními antropology, politology, historiky a řadou badatelů v dalších vědních oborech. Kombinace všech popsaných metodických přístupů, vzájemně spojených objektem studia, se stala jednou z klíčových propozic probíhajícího výzkumu. Hlavním cílem přitom byla komparace axiální, postojové i behaviorální dynamiky socioekonomického jednání současné české společnosti a občanů vyspělého světa, především zemí Evropské unie, ve čtyřech výše uvedených sférách. Doposavad přitom bylo provedeno kvalitativně zaměřené pilotní šetření, jehož hlavním cílem byla artikulace klíčových problémových témat a okruhů, jejichž hloubkovému rozkrytí bude věnováno další studium. Krátce řečeno, úkolem pilotní studie bylo nalezení základních a stěžejních rozdílů v socioekonomickém chování české společnosti a jejích západních sousedů, stejně jako jejich subjektivně vnímané motivace a ospravedlnění.

Za tímto účelem byly vytipovány tři skupiny informátorů, s nimiž byly provedeny delší nestrukturované rozhovory. Šlo jednak o západní podnikatele, kteří v období po roce 1989 částečně nebo úplně přenesli svou činnost do České republiky, ve druhé řadě o české podnikatele, kteří úspěšně pronikli na západní trhy a konečně o státní úředníky, v jejichž kompetenci je proces integrace České republiky do Evropské unie. V prvních dvou případech, jejichž komparaci je věnována následující studie, jsme se snažili o postižení nejdůležitějších rozdílů v ekonomickém chování a následných mezikulturních střetů, vyplývajících většinou z odlišného sociokulturního zázemí respondentů, případně až z výrazné kulturní divergence. Ve třetím případě, kterému je věnována závěrečná studie, byl naopak sledován institucionální rámec, umožňující a ovlivňující ekonomickou výměnu a jeho dynamický rozvoj. Ukázaly se přitom signifikantní odlišnosti mezi rétorickou sebe prezentací českých politických elit a skutečným jednáním jejich výkonného aparátu, stejně jako rozdíly mezi představami a jednáním názorových vůdců a vlivných skupin v porovnání s externími expertními poznatky. Vzhledem k povaze zkoumaných objektů přitom mělo třetí výzkumné pole blíže k politologickému studiu, zatímco první dvě k přístupům sociální antropologie a ekonomické historie.

S ohledem na tematické zaměření výzkumného projektu jakož i na prolegomenální charakter pilotního šetření byla každá ze zkoumaných skupin omezena počtem deseti respondentů, jejichž výběr byl proveden účelově na základě autorské volby, podmíněné ovšem rozsáhlými expertními konzultacemi. Při výběru respondentů jsme se snažili zohlednit především faktor jejich funkčního zařazení a (v případě obou skupin podnikatelů) také typu, místa a objemu podnikatelských aktivit; stranou naopak zůstaly běžné demografické charakteristiky, včetně partikulárně významného genderového aspektu, stejně jako další faktory (mezi velmi důležité by přitom patřily například volební preference, míra účasti v politickém a občanském životě, evaluace předcházejících pracovních zkušeností aj.). Tyto skutečnosti budou brány v potaz v dalších výzkumech, kdy bude kvalitativní hledisko kombinováno s kvantitativním a kdy také budou využity různé externí datové zdroje (mezinárodní komparativní výzkumy, výzkumy veřejného mínění, ale i hodnocení médií). Popsaný výzkum, jehož nejdůležitější výsledky shrnují následující dvě studie, probíhal pod záštitou Oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR v lednu až srpnu 2003; interview prováděli P. Holub, Z. R. Nešpor a M. Skovajsa, na jejich vyhodnocení se podíleli i další pracovníci této vědecko-výzkumné instituce.

Literatura

- Berger, Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce. Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Berger, Peter L., Samuel P. Huntington (eds.) 2002. *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World.*, Oxford - New York: Oxford University Press.
- Blanchard, O. J., K. A. Froot, J. D. Sachs 1994. *The Transition in Eastern Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bruszt, László, David Stark 1998. *Post-Socialist Pathways. Transforming Politics and Property in Eastern Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dominguez, Horte (ed.) 1997. *Technopols. Freeing Politics and Markets in Latin America in the 1990s*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Etzioni, Amitai 1995. *Morální dimenze ekonomiky*. Praha: Victoria Publishing.
- Fukuyama, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Granovetter, Mark 1985. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness.“ *American Journal of Sociology* 91, 1985: 481-510.
- Hertz, Noreena 2001. *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: The Free Press.
- Holý, Ladislav 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lavore, Don, Emily Chamlee-Wright 2000. *Culture and Enterprise. The Development, Representation and Morality of Business*. London - New York: Routledge.
- Lipton, Douglas W., Jeffrey D. Sachs 1990. „Creating a Market Economy in Eastern Europe.“ *Brooking Papers on Economic Activity* no. 1.
- Lužný, Dušan 1999: *Náboženství a moderní společnost. Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno: MU.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková, Natalie Simonová 2003. „Transition to University under Communism and after Its Demise. The Role of Socio-economic Background in the Transition between Secondary and Tertiary Education.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, (3): 301-324.
- Myant, Martin R. 2003. *The Rise and Fall of Czech Capitalism. Economic Development in the Czech Republic since 1989*. Cheltenham - Northampton: E. Elgar.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Sociologické texty / Sociological papers 02:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nosková, Helena 2002. „Tolerance, minority a cizinci v České republice.“ Pp. 45-54 in *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava - Praha: SÚ SZM + DISRE.
- Orenstein, Mitchell A. 2001. *Out of the Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Potůček, Martin et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Sen, Amartya 2002: *Etika a ekonomie*. Praha: Vyšehrad.
- Sennett, Richard 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York - London. W. W. Norton.
- Smelser, Neil J., Richard Swedberg 1994. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton - New York: Princeton University Press + Russell Sage Foundation.
- Swedberg, Richard 1997. „New Economic Sociology: What Has Been Accomplished, What Is Ahead?“ *Acta Sociologica* 40, 1997, 2: 161-182.
- Szelenyi, Iván, Katherine Beckett, Lawrence P. King 1994. „The Socialist Economic System.“ Pp. 234-251 in N. J. Smelser - R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton - New York: Princeton University Press + Russell Sage Foundation.
- Tilly, Charles, Chris Tilly 1998. *Work Under Capitalism*. Boulder: Westview Press.
- Večerník, Jiří 1996: *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Avebury: Aldershot.
- Večerník, Jiří 1998. „Transformation in a Socio-Economic Perspective.“ *Prague Economic Papers* 7, 1998: 251-262.
- Večerník, Jiří (ed.) 1998a. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Večerník, Jiří 2002: „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38, (1-2): 55-77.
- Večerník, Jiří 2003. *Work and Job Values in CEE and EU Countries*. Sociologické texty / Sociological Papers SP 03:3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Kategorie ekonomické kultury: čeští a západní podnikatelé v ČR na počátku 21. století

Zdeněk R. Nešpor & Petr Holub

Nelze tvrdit, že pouze hospodářský neúspěch centrálně plánovaných ekonomik vedl k pádu evropského socialismu a k rozpadu východního bloku, avšak hluboká krize socialistických ekonomik 80. let k němu nepochybně přispěla. Hospodářské potíže si totiž stále zřetelněji uvědomovali občané, a tím vznikl silný tlak na vlády (nejvíce v Polsku; cf. Paczkowski 1995; Eisler 2001), nebo alespoň obecný souhlas s pádem a následnou demontáží socialistického systému (což byl případ Československa). Přesto byla nepochybně významnější příčinou destrukce socialistických států politická situace, včetně vývoje mezinárodního (Szelenyi et al. 1994: 247-248). Byť tedy nelze přeceňovat význam hospodářských změn ve východní Evropě po roce 1989, ani politickou rétoriku zaměřenou na tuto oblast (viz postavení L. Balcerowicze v Polsku či V. Klause v ČR), přesto stála ekonomické transformace do značné míry ve stínu transformace politické. Na jedné straně proto docházelo a stále dochází k jejich průnikům a splývání v míře, která je ve vyspělém světě netypická, na straně druhé politická rétorika nahradila v debatách o ekonomické transformaci do značné míry skutečné odhalení problémů a tím spíše jejich řešení. Platí to zvláště v České republice. V obou případech jde o výrazné dědictví reálně-socialistického sociálního, ekonomického a politického uspořádání.

Klíčovou institucí pro fungování socialismu byl podle I. Szelenyiho a dalších autorů - rovněž v návaznosti na K. Polanyiho - mechanismus redistribuce. Zisk byl shromažďován v rukou politické autority a na základě jejího rozhodnutí přerozdělován (Szelenyi et al. 1994: 238-239). Alespoň v období těsně před pádem socialistických režimů se pak dal jen nesnadno vymezit primární význam jedné či druhé (ekonomické či politické) mocenské složky; v jejich vztahu totiž šlo o vzájemnou závislost. Přerozdělovací mechanismus vedl nejen k vytvoření mocenského politicko-hospodářského konglomerátu, stejně tak přispěl k jeho udržení a zabránil důsledné transformaci v devadesátých letech. Ve jménu politické transformace, kterou veřejnost vnímala jako důležitější, často docházelo de facto pouze k přesunu socialistických politických elit (a jejich rodinných příslušníků) do hospodářské sféry (tzv. *uwłaszczenie nomenklatury* v Polsku). Tento vývoj nedosáhl v zemích střední a východní Evropy ruských rozměrů, přesto nejde podceňovat. Tím spíše, že na rozdíl od vlastní východní Evropy došlo v zemích visegrádské skupiny i k petrifikaci nižší a střední ekonomické elity. Náměstci a ředitelé menších státních podniků v průběhu středoevropské transformace zůstali na svých místech, třebaže jejich podniky mnohdy přešly do západních rukou, a s novými zaměstnavateli uzavřeli racionální dohody o svém setrvání ve funkcích (Szelenyi et al. 1998). I v tomto případě šlo především o dohody mocensko-politické, legitimující setrvání dosavadních elit na jejich pozicích. Striktně ekonomická výhodnost takových dohod přitom je do značné míry sporná.

Významnou úlohu v transformaci hrál další faktor, totiž *longue durée*. Nápadné vzájemné odlišnosti jednotlivých socialistických zemí na jedné straně, a jejich diference vzhledem k západním kapitalistickým společnostem na straně druhé ukazují, že podstatná část strukturních odlišností obou systémů i jejich dílčích složek v ekonomické i politické oblasti nevznikla primárně jako výsledek „socialistického experimentu“. Byla jím pouze konzervována či posílena. Diskuse o kulturních a náboženských základech symbolických a sociálních institucí v jednotlivých zemích není úkolem této studie, přesto je třeba připomenout před-socialistický charakter některých z nich. Základní strukturní charakteristiky způsobu práce, podnikání nebo například míry a funkce sociálních vztahů v ekonomických procesech totiž období vlády komunistického režimu do značné míry přestály, nebo po jeho pádu došlo k pokusům o jejich restituci v předsocialistické podobě, která je přitom výrazně

odlišná od současného fungování západních společností. Proto můžeme hovořit o specifických rysech středoevropského prostoru, například o vysoce formalizované byrokracii přítomné v Německu, Rakousku i v řadě postsocialistických zemí. Na rozdíl oproti alespoň částečným multikulturním trendům uvnitř západních společností došlo také vinou uzavřenosti socialistického bloku k zakonzervování řady etnických předsudků, neuvědoměle vycházejících z koncepce národních států a z nacionalistické ideologie (Holý 2001: 115-123; cf. Nešpor 2002: 69-77).

Přetrvání socialistických nebo i předsocialistických politických, sociálních a ekonomických institucí a struktur lze proto považovat za jeden z nejzákladnějších faktorů ovlivňujících současnou transformaci v České republice. Jde o nezměnitelné východisko a jeho význam je o to větší, že nebývá dostatečně, pokud vůbec reflektováno.

V úvahu je třeba vzít ještě jeden faktor, totiž cíl (nebo domnělý cíl) transformace. Jednoznačně lze říci, že nevede k nějaké „třetí cestě“ (i když některé pokusy byly v tomto směru na nejrůznějších rovinách podniknuty a jejich výsledky je třeba brát vážně), ale k integraci a internalizaci západoevropských a severoamerických norem sociálního, ekonomického a politického jednání. Nehledě na výrazné proměny, ke kterým v posledních letech došlo a dochází uvnitř samotných západních společností, počínaje revolucí informačních technologií, přes rostoucí globalizaci až po diskutovanou tezi o korozi morální dimenze ekonomiky (Sennett 1998), probíhá „setkání Východu se Západem“ prostřednictvím dvou odlišných pohybů. Východoevropský zájem o strukturu a fungování západních společností - ať už je tento zájem sycen osobními styky, studiem či turistikou - směřuje přinejmenším k částečnému začlenění do sféry Západu. Existuje ale také opačný pohyb, takřka automatický vpád západních sociokulturních norem, zvyklostí a především kapitálu a osob do východoevropského prostoru za účelem jeho využití pro vlastní podnikatelské a další cíle. Tento druhý mechanismus „sblížení“ je podstatně významnější, už vzhledem k výsledkům, které přináší. Rozhodně ale neznamená sociokulturní „převrstvení Východu Západem“. Jde o silně synkretický vývoj, při kterém dochází k oboustrannému ovlivňování.

Také na úrovni firem probíhá (re)integrace někdejších centrálně řízených ekonomik do celosvětového hospodářského systému dvojí cestou. Středoevropští podnikatelé vstupují na zahraniční trhy, ale jejich pokusy jsou většinou odsouzeny k nezdaru. Úspěšnější naopak jsou vstupy zahraničních investorů do českého podnikatelského prostředí - ať se již zaměřují pouze na české prostředí o sobě, anebo také na zahraniční export, většinou prostřednictvím vlastní sítě obchodních vztahů. Tato druhá možnost se využívá častěji, obvykle cestou kapitálových investic do podniků na území České republiky. Nejde přitom pouze o kapitál v ekonomickém smyslu. Ekonomický kapitál tvoří toliko premisu pro mnohem důležitější přenos kapitálu sociálního a kulturního, který ovlivňuje samotné „podloží“ ekonomického chování jednotlivých subjektů. Na tuto oblast se v následujících stranách zaměříme.

Socioekonomický kapitál a jeho studium

Sociální kapitál není entitou, která by se snadno přenášela přes hranice. Právě naopak, konglomerát osobních či skupinových vazeb, založených na závazcích, reciprocitě, solidaritě a dalších sociokulturních institucích je totiž ex definitione vázaný na svou „domovskou“ společnost. Proto byla vždy vysoce hodnocena pozice tertius gaudens, pozice prostředníků mezi dvěma či více (kulturními/ekonomickými atd.) systémy. Typickým příkladem samozřejmě může být fungování tzv. middleman minorities (Bonacich 1980) a ekonomický vliv mezinárodních migrací obecně.

Ekonomická, sociální a kulturní globalizace výrazně podpořila relativní úspěšnost a konečně i možnost tohoto přenosu. V posledních 30ti letech došlo ke strukturální proměně mezinárodních migrací, kdy se vedle relativně stálých pohybů obyvatelstva setkáváme především s (nepříliš stálými) transmigracemi, vyvolanými zejména ekonomickou globalizací. Zároveň dochází k zesílení

mezistátních pout v nejrůznějších institučních sférách a ke značnému zvýšení počtu (trans)migrací, stejně jako mezistátních kapitálových přesunů. Výsledkem těchto procesů je podle T. Faista vznik transnacionálních sociálních prostorů, dynamických sociálních, kulturních a ekonomických systémů přesahujících hranice jednotlivých států a ve svém rámci umožňujících (relativně) snadné přesuny všech forem kapitálu. Jinak řečeno, transnacionální sociální prostory zvyšují transferabilitu sociokulturního kapitálu (Faist 2000: 120, 200-1). Třebaže přitom nemůžeme považovat světovou ekonomiku za jednotný systém v uvedeném smyslu, dokonce nelze hovořit ani o globalizaci v jednotném čísle (viz Berger - Huntington 2002), při socioekonomické transformaci české společnosti se existence partikulárních transnacionálních sociálních prostorů široce uplatňuje. Jde o vzájemné sociální, kapitálové i kulturní vazby mezi Českou republikou a některými zeměmi EU i dalšími. Jsou to především anglosaské země a státy, se kterými se ČR sblížila v období vlády komunistického režimu.

Teoreticky můžeme rozlišit dvě ideálně-typické formy transnacionálních sociálních prostorů. Za prvé, široce definovanou oblast mezinárodního ekonomického podnikání určenou vstupem zahraničních investorů do českých podniků a na český trh (v omezené míře i vice versa), kdy „transnacionální podnikatelé obvykle těží ze sociálních a symbolických vazeb mezi emigračními a imigračními zeměmi“ (Faist 2000: 213), přičemž nedochází k jejich plné integraci s českým prostředím. Nacházejí se v pozici tertius gaudens a jejich výhod plně využívají, nebo se o to alespoň snaží. Přitom je lhostejné, dochází-li k úplnému přesunu podnikatelských aktivit ze zahraničí do ČR nebo (častěji) pouze k jejich rozšíření na tuto oblast v podobě zakládání filiálek nebo (kapitálového) vstupu do existujících českých podniků. Vedle konkrétního zisku v dané podnikatelské oblasti lze považovat za hlavní přínos tohoto typu vztahů Západu a české společnosti především implantaci standardních podnikatelských norem do českého prostředí, včetně vyžadování ekonomické kultury běžné ve vyspělém světě. Oblasti ekonomické kultury a především morální dimenze ekonomiky - jakkoli jsou velmi důležité - však přitom rozhodně nelze přeceňovat v tom smyslu, že se výrazněji podílí na redukci konkrétního ekonomického zisku. V situaci obecné „koroze (kapitalistického) charakteru“ (Sennett 1998) jsou především nadnárodní korporace vůči této dimenzi do značné míry imunní, pokud pro ně není zároveň výhodná i ekonomicky (Heertz 2001). Právě vzhledem k tomu se setkáváme s dalšími jevy uvnitř transnacionální ekonomiky, které už nelze hodnotit jednoznačně pozitivně. Jde především o výrazně synkretický charakter socioekonomických institucí a vazeb, o „vzájemné učení“ zahraničních a českých podnikatelů, které se rozhodně neomezuje pouze na hodnotově pozitivní faktory, ale zahrnuje i podstatnou část neformální a přímo nelegální oblasti, od zneužívání sociálního kapitálu až k podpoře a přímému vytváření korupčního prostředí. K tomu dává transformující se ČR dostatek příležitostí.

Uvedený typ transnacionálních sociálních prostorů využívá mezinárodního přenosu socioekonomického kapitálu, včetně manažerského i výrobního know how, a uplatňuje se především v ekonomické oblasti. Teprve jejím prostřednictvím (pokud je to ekonomicky výhodné) proniká také do dalších institučních, například také politických sfér. Přitom do značné míry využívá danou sociokulturní zakotvenost, v případě ČR tedy „dědictví“ socialismu eventuelně i starší.

V současné ČR se ale uplatňuje i druhý typ transnacionálních sociálních vazeb, orientovaný především na oblast symbolickou a kulturní. Jde o seskupování cizích státních příslušníků, expatriotů, kteří se rozhodli imigrovat do ČR, na základě jejich etnické, národní, náboženské či jiné příslušnosti k partikulárním sociálním skupinám. V tomto případě hraje primární úlohu oblast společně sdílených hodnot a sociokulturních symbolů, počínaje jazykovou blízkostí (relativně rozsáhlá pražská anglofonní komunita, ustavená v první polovině 90. let; pražská a brněnská germanofonní komunita), přes oblast etnické příslušnosti (vietnamské a čínské enklávy), až po sféru religijní (německá evangelická církev v Praze, významný podíl Svědků Jehovových při formování ukrajin-

sko-českého migračního systému). Určující symbolicko-kulturní charakter tohoto typu transnacionálních sociálních prostorů, tvořených imigranty do ČR a jejich okolím, nenarušuje jejich sekundární socioekonomické působení a význam. Jednak v rámci těchto sociálních skupin a komunit dochází k vytváření významných sociálních vazeb, které se projevují i v ekonomické oblasti, v některých případech až formováním etnických (sub)ekonomik (Vietnamci, Ukrajinci ad., méně v případě imigrantů z EU; k teorii etnických ekonomik viz Light - Gold 2000). Ve druhé řadě tyto skupiny slouží jako důležitý hodnotový zdroj, respektive referenční rámec obdobných českých skupin. A konečně zmiňované symbolicko-kulturní vazby mezi jejich členy, jakkoli „slabé“ v parsonsovském smyslu, zároveň příležitostně přitahují pozornost i transnacionálních podnikatelů prvního typu, neboť i oni se jich mohou účastnit. Někdy s nimi kooperují, přinejmenším v rovině předávání informací o českém (ekonomicko-podnikatelském) prostředí, jehož znalost je v případě imigrantů podstatně větší než v případě mezinárodních podnikatelů, pro které je ČR jen jednou z oblastí působení. Přestože tedy příslušníci transnacionálních sociálních skupin druhého typu bývají většinou zaměstnanci či drobnými podnikateli a sami výraznějším způsobem neparticipují na mezinárodní ekonomicko-kulturní výměně mezi ČR a zeměmi jejich původu, jejich vliv na průnik, distribuci a funkci zahraničního sociálního i ekonomického kapitálu v ČR nelze podceňovat.

* * *

Studium dané problematiky, která se stále zřejměji dostává do popředí zájmu světových ekonomických sociologů, v ČR dosud ve větší míře nebylo prováděno. S výjimkou J. Večerníka, který tomuto problému věnoval i několik teoretických studií (Večerník 2002; 2003), v českých zemích neexistuje badatel, který by se danému problému soustavně věnoval (opřít jsme se mohli jen o několik recenzních prací, které marginálně věnovaly pozornost i otázkám socioekonomické kultury, aniž z nich však vždy vyvodily relevantní závěry – příkladem budiž Potůček et al. 2003). Naše studie je proto v tomto směru toliko prvním pokusem o proniknutí do této mimořádně zajímavé a svrchovaně důležité problematiky.

Kvalitativní empirický výzkum, zaměřený na oblasti ekonomické kultury a sociokulturních hodnot v procesu transformace české společnosti a jejího přibližování vyspělému světu (institutionálně zakotveném v procesu přibližování k EU), probíhal v rámci výzkumného programu oddělení Ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR na jaře a v létě 2003. Výzkum kombinoval kvalitativní sociologickou a sociálně-antropologickou metodologii. V rámci tohoto výzkumu bylo provedeno dvacet semistrukturovaných rozhovorů s podnikateli v ČR, kteří jsou v obchodním styku s vyspělými západními zeměmi (především s EU). Přes relativně malý rozsah vzorku byl vzorek konstruován jako maximálně reprezentativní; volba respondentů vycházela z konsensu většího množství odborníků – sociologů, sociálních antropologů, politologů, ekonomů a ekonomických historiků.

Výchozím bodem výběru respondentů se stala srovnávací optika „Východ - Západ.“ Deset respondentů přitom tvořili čeští podnikatelé (nebo klíčoví zaměstnanci soukromých podniků), kteří jsou v obchodním styku s EU, a dalších deset podnikatelé zahraničního původu, kteří se přistěhovali do ČR v 90. letech 20. století za účelem podnikání. Většina z nich se přitom neorientuje jen na český trh, ale podniká v širší geografické oblasti. V obou skupinách byla rovnoměrně zastoupena různá ekonomická odvětví; šlo o jednoho zemědělce, čtyři podnikatele v oblasti průmyslu a pět podnikatelů v terciární sféře. Zároveň jsme se snažili zohlednit i velikost firem a specifické postavení Prahy a pražské aglomerace proti jiným oblastem ČR. Vzhledem k tomuto výběru vzniklo zhruba deset párových dvojic českých a západních podnikatelů, které budeme v následujícím výkladu srovnávat (viz tab. č. 1).

Tabulka 1. Struktura vzorku respondentů

Specifikace typu respondentů			Zahraníční respondent č. (země původu)	Domácí respondent č.	Počet respondentů
Zemědělství			4 (Kanada)	14	2
Průmysl	fy. do 10ti zaměstnanců	pražské	2 (Švédsko)	--	1
		mimopražské	1 (Spojené království)	15	2
	fy. nad 10 zaměstnanců	pražské	3 (Německo) 7 (Francie)	19 12	4
		mimopražské	8 (Nizozemí, Německo, Austrálie)	11	2
Obchod a služby	fy. do 10ti zaměstnanců	pražské	9 (Spojené království, Spojene státy)	20	2
		mimopražské	5 (Kanada)	17	2
	fy. nad 10 zaměstnanců	pražské	6 (Spojené království)	13	2
		mimopražské	10 (Spojené království, Kanada, Japonsko, Hong - Kong)	13 18	3
Celkem		10	10	20	

Jako nejdůležitější diferencující činitel se přitom ukázal původ jednotlivých respondentů, a tedy charakter internalizovaných symbolických a hodnotových schémat, jinými slovy ne/zkušenost s reálným fungováním komunistického režimu. Z tohoto úhlu pohledu předem vytýkáme závěr, že postkomunistická transformace české společnosti je dosud v plném proudu a o hlubším přiblížení české a západoevropské společnosti nelze hovořit. K přiblížení došlo v oblasti materiálního či formálně-institučního zabezpečení podnikatelských aktivit, ale zatím se nekonalo v oblasti ekonomické kultury, především pokud jde o dynamiku podnikání, a socioekonomických vazeb. České přísloví tuto distinkci vyjadřuje hrubě, ale výstižně: „Navrch huj, vespod fuj.“

Dvojitý kapitalismus: Západ a Česká republika

Fundamentální odlišnost českého podnikatelského prostředí od západoevropského zdůraznila naprostá většina našich západních respondentů. Vysoká míra shody panovala i v tom, jaké jsou odlišnosti obou typů. Slovy jedné respondentky³, „*když jsem sem přijela poprvé, tak jsem se setkala se svým kamarádem M., který už tady byl dva roky. Chodili jsme po Praze a zrovna byl burčák, tak jsme chodili z jedny vinárny do druhé. Ještě přijel jeho další kamarád, který dělá byznys po celém světě a teď jsme se dohadovali a říkali jsme Mikolášovi: ‚jak se může byznys dělat jinak? Přece byznys je byznys.‘ A M. se s námi hádal: ‚na celém světě byznys je byznys, v Český*

³Zaznamenané výroky respondentů píšeme zásadně kurzívou. Magnetofonové nahrávky interview a další výzkumný materiál je uložen v archivu autorů na Sociologickém ústavu AV ČR v Praze.

republice se to dělá jinak. ' Já jsem říkala: ,to není možný', ale bohužel, po dvou letech jsem mu musela dát za pravdu, že na celém světě byznys je byznys, ale v České republice byznys se dělá jinak ... Voni ten kapitalismus vůbec nepochopili, pro ně kapitalismus se rovná vokrádání druhých. " Toto zjištění koresponduje s představou většiny Čechů, zjištěnou jinými výzkumy (Potůček et al. 2003: 20-21), že již sice nežijí v socialistické společnosti, avšak ještě ani ne v kapitalistické - 59% populace volilo jako nejpříznačnější ekonomicko-politickou charakteristiku současné české společnosti její „postkomunistický“ charakter, „který se vyznačuje absencí otevřené a férové hospodářské i politické soutěže a nedostatečnou ochranou práv občanů“ (ibid.: 20).

Zcela jiný pohled ale reprezentují čeští podnikatelé. Také oni zdůrazňují dosud „nehotový“ charakter české ekonomické transformace, přesto zpravidla hovoří o její celkové úspěšnosti v tom smyslu, že vytvořila standardní ekonomické prostředí. Významný podíl na této proměně - podle jejich slov - mají oni sami. Respektive to, že se již v komunistickém období na vedoucích pozicích snažili v rámci možností daných systémem uplatňovat kapitalistické metody řízení a organizace práce, že již tehdy „mysleli kapitalisticky,“ anebo se o kapitalismu poučili a začali jej uplatňovat bezprostředně po sametové revoluci. Toto vysoké sebehodnocení však mnohdy je jen výrazem opakování slov nejrůznějších polistopadových rychlokvašených „odborníků“ a neoklasicistických ekonomických příruček, jimiž byl na počátku 90. let zaplaven český trh. Svědčí o tom, že čeští podnikatelé jsou mnohdy „papežštější než papež,“ což se projevuje především téměř absolutním přijetím „liberální“ a neoklasické rétoriky, aniž by však byla vždy uváděna do praxe (podobně tomu ostatně bylo i v českém politickém diskursu, viz Orenstein 2001: 61-94). Právě proto se pokládají za zcela rovnocenné svým západním partnerům a kolegům, i když fungování různých typů západního kapitalismu většinou znají jen z vnějšku, zprostředkovaně a nedokonale.

Tím nemá být řečeno, že by čeští podnikatelé byli ke svému okolí méně kritičtí než jejich kolegové přicházející ze Západu, ale některé věci si nechtějí připustit. „S dobou před listopadem se to vůbec nedá srovnávat,“ chválí poměry v současné ekonomice jeden pražský živnostník. „Možnosti jsou neskonale jiné, i když prostředí je mnohem tvrdší. Řekl bych, že nejvíc záleží na pravdě a poctivosti. Velice rychle člověk pozná, jestli má před sebou zlatokopa nebo člověka, který chce poctivě dělat.“ Ostravský podnikatel v telekomunikacích ovšem zažil, že „zlatokopové“ také mohou vyhrát: „Konkurenti byli až do počátku roku 97 na úrovni, žádní zlatokopové. Ale pak ti zlatokopové do toho začali vnášet lobbing, korupci a jiná pravidla.“ Pak těm „slušným“ zbývá pouze jediná obrana, totiž nepovažovat se za příslušníky zdejšího prostředí. Uvedené zjištění zároveň připouští i výše zmíněnou tezi o tom, že klíčové osoby české ekonomiky přetrvávají z předlistopadového období, i když některé z nich změnilly své zaměstnavatele/firmy.

Vzhledem k tomuto zásadnímu rozporu v pohledu Čechů a jejich zahraničních kolegů je možné - při vědomí jisté míry stylizace tohoto postupu - založit koncepci vzájemných vztahů českého a západoevropského (či obecně západního) prostředí na polárních protikladech v pojetí ekonomicko-kulturních kategorií. Při této konceptualizaci se můžeme opřít především o dřívější analýzy J. Večerníka (Večerník 2002: 60-65, schéma 5 na s. 72), které dále prohloubíme. Z kategorií ekonomické kultury přitom zmíníme pouze ty, které se z hlediska provedeného výzkumu jeví jako nejdůležitější pro popis funkční odlišnosti současného českého a západního kapitalismu.

Čas: orientace na minulost vs. orientace na budoucnost

Důraz na tradici, minulost, na důležitost kořenů, na znalost poměrů. Tyto vlastnosti jsou něčím, na co se v ČR při ekonomických aktivitách nejvíce, i když často nevysloveně, spoléhá.

Přestože v této oblasti postupně dochází k proměnám, „český přístup byl, zkusím to říct do jisté míry stručně a až primitivně, bylo to asi tak: ,my přece tady děláme ty vrtačky 50 let, tak co nás

*nějaký Němci budou poučovat, jak to má být?‘ Z tohoto důvodu české prostředí nerado přijímá zahraniční poradce nebo dokonce manažery/vlastníky, stejně jako - jak ukázal jiný probíhající výzkum - české emigranty, kteří v průběhu svého života v různých západních zemích internalizovali tamní socioekonomické vztahy (Nešpor 2002: 73-74). Hrdost na tradiční dovednosti a přesvědčení, že jsou základem úspěchu i po vstupu zahraničního investora, ilustruje jedna success story z východních Čech: „*Svým způsobem jsem byl i před listopadem hrdý na to, že děláme radary, vysílačky, magnetofony, že výrobky fungují, i když to není žádná světová špička. Lidé vymýšleli nové výrobky, byla tu silná konstrukční skupina, organizace výroby také nebyla úplně jednoduchá. Lidé to mohou uplatnit i v práci pro tchajwanského majitele. Počítač je skládačka a po elektronicko-technické stránce to není složité, spíše po stránce organizační a logistické. Lidé se spousta věcí museli naučit. Ale je vidět, že se umějí učit. V tom, co děláme, jsme už největší výrobce v Evropě. I z hlediska firmy se nárůst výroby od roku 2000 dodnes hodnotí velmi dobře - někdy používají slovo ‘miracle’.*“*

Transformace by se tedy měli - podle názoru většiny - účastnit především lidé, kteří na území ČR v komunistickém období skutečně žili, znají zdejší specifika a jsou s to k nim přihlížet, nikoli „přivandrovalci,“ ať již reemigranti nebo západní podnikatelé. Jejich investice jsou samozřejmě výhodné, jejich zkušenosti je dobré převzít, ale proti jejich přímému sociálnímu a politickému vlivu panuje silný odpor, demonstrující se například v otázce jejich volebního práva a možnosti získat české státní občanství.

Dalším z projevů této české „orientace na minulost“ je ztuhlý formalismus úředních jednání a pracovních vztahů. Schopnost vykonávat práci je deklarována (respektive její deklarace je vyžadována) především v podobě formálního vzdělání v příslušném oboru. Naopak vůbec není zohledňována kvalita daného vzdělání, anebo pouze kvalita formálně deklarovaná (typickým příkladem jsou výsledky státních závěrečných zkoušek na vysoké škole, aniž zaměstnavatel zohledňuje rostoucí diferenciaci v kvalitě českých vysokých škol). Prostřednictvím formálních podmínek pro výkon povolání stát váže některé živnostnické profese a především české firmy samy vyžadují toto formální vzdělání (nebo alespoň jeho stupeň), přestože mnohdy není k práci skutečně potřebné, ani ze své podstaty nemůže být výběrovým kritériem. Západní podnikatelé v ČR (především z anglosaských zemí) proto nezapomínají zdůrazňovat, že jejich postoj je zcela opačný: V ČR „*člověk, když je inženýr, tak se počítá s tím, že je něco lepšího než normální člověk. Vždycky jsem říkal, když jsem přijímal lidi, třeba na to lakování, tak jsem tam postavil desku, dal jsem mu pistoli a říkám: ‘Ukaž!’ Protože, prakticky na to není potřeba, abys měl nějaký doporučení. Když to neumíš, tak to neumíš, to ti papír nepomůže. Ale tady, to je další věc, že prostě, já nerozumím tomu a vůbec to nechápu, proč třeba se říká: ‘pane inženýr a...’, nebo ‘pane inženýre,’ a neřeknou tomu člověku jménem? ... Prostě ten titul je součástí mého vzdělání, ale proč bych měl mít, kolikrát já se dívám třeba na ty titulky v televizi a von má nějaký tři tituly za sebou a před sebou. Tak ono je to taky podobný v Německu a to je taková maloměšťácká povaha těch lidí.*“

Český manažer či podnikatel se rád prezentuje jako odborník, protože obvykle vyznává pravidlo „co mám v hlavě, to mi nikdo nevezme“. Vychází tak ze zkušenosti minulých desetiletí, kdy lidé často přicházeli o místa z politických důvodů a právě „odbornost“ byla často tím jediným, co jim v profesi zůstalo. Jak vzpomíná zkušený inženýr-strojař: „*V osmašedesátém jsem se postavil proti vedení fabriky. To mi nezapomněli a vyloučili mě s tím, že jsem měl v kádrových materiálech ‘nežádoucí’ na nějaký vyšší funkce. Tím jsem musel víc dělat a vrh jsem se do techniky. Znalostmi jsem se snažil dokázat, že to má smysl.*“ Mnozí ale toto pravidlo v rámci specifického konkurenčního boje trochu upravují: „co mám v hlavě, nikomu nedám“. Svědčí o tom zkušenost z pražské nemocnice: „*Existuje tady obava někomu sdělovat své znalosti, zřejmě proto, že ten jiný je ziská a nadřízeného ohrozí v jeho pozici. Je to úplně z jiného světa. Američani jsou v medicíně*

z principu zvyklí vyučovat, přednášet, komunikovat, sbírat zkušenosti a jsou velice otevření.“

Princip „odbornosti“ se tak udržel v ekonomice předlistopadové elity a po krátkém „porevolučním“ mezidobí se prosazuje stále silněji: *„Znovu se objevila spousta lidí, kteří museli odejít kvůli lustracím nebo výkonům, a není to jenom u nás. Což vidím jako nejnebezpečnější. Třeba jsou odborně na výši, ale mají úplně jiný styl práce.“*

Orientace na již dosažené výsledky, toto „usínání na vavřínech,“ se pak projevuje i ve formalistní struktuře hierarchických vztahů na pracovišti, která nedává dostatek možností rozvíjení týmové spolupráce. V českých firmách *„jsou zavřeny dveře. Přijdete do sekretariátu, musíte se nahlásit, udělat si termín. A já si myslím, že mnohdy je to jenom hra na něco, hra na to, abych byl důležitější. ... [Jenže] ta autorita se získává úplně jinak.“*

Důraz na „odbornost“ je přitom v některých případech dokonce kontraproduktivní. Zvláště tehdy, kdy „být odborný“ je důležitější, než být odpovědný. *„V Čechách moc nefunguje, že ředitel odcházející ze zkrachovalého podniku je prostě znemožněn a není dále zaměstnán. Když přišel z Chebu ředitel, který dokázal tamní nemocnici zadlužit zcela extrémně, tak funguje dál v Ústeckém kraji. A nikomu to nepřipadá divné. V privátním režimu by byla nesrovnatelně větší odpovědnost. Při vybírání lidí hraje nějakou roli odbornost, jenže není zvykem vyvozovat bezprostřední a přímou zodpovědnost.“*

Tradicionalismus v profesích je dále úzce spojen s fenoménem, jež budeme níže nazývat individualismem spotřeby, je orientován primárně na jedince (=sebe sama) nebo na rodinu, nikoli na prospěch většího celku, například jiné než vlastněné firmy. Čeští zaměstnanci většinou necítí loajalitu ke svému zaměstnavateli a poněvadž nejsou s to uvažovat v delší časové perspektivě, jejich klíčovým hlediskem je výše aktuálního (především materiálního) zisku. K těmto otázkám se ještě vrátíme, z hlediska časové orientace životních trajektorií nebo vývojové dynamiky podnikatelských aktivit je však důležité připomenout alespoň tolik, že většina českých zaměstnanců si dosud neuvědomuje longue durée jejich aktuálního sociálního chování. *„Pro ty lidi tady je důležitější dostat měsíčně plat. Dostat co nejvyšší plat. Ale neuvědomují si, že je to běh na dlouhou vzdálenost, že to není zrovna jenom se kouknout, že tady dostanu plat a tady ho dostanu vyšší, tak okamžitě druhý rok přeskočím tam a třetí rok tam, čili ta fluktuace je obrovská, jenom abych se dostal k vyšším penězům. Pomyslně vyšším penězům. Momentálně je to sice fakt, že v té peněžence vidím o tu pětistovku víc, ale říkám - běžím na dlouhou vzdálenost, musím se orientovat na tu firmu, která mě dá tu budoucnost. Co mi to pomůže, že jsem támhle u maličké firmičky, která mě naláká na nějaký velký peníze, udělá jeden projekt a vyhodí mě nebo zkrachuje?“* S tím souvisí i celkové nastavení rodícího se českého soukromého podnikání, které bylo vícekrát nazváno divokým kapitalismem. *„Jestli chcete nazývat kapitalismem akorát to, že člověk jako je chamtívej, tak to je nešťastná verze nikoli kapitalismu, ale ... v podstatě lumpárny. Podívejte se na takzvanou českou privatizaci. Já neznám jedinej případ, kterej by byl úspěšnej. Vždycky šlo jen o to krást ... Stáhnou to pro sebe a potom, když to ještě funguje dál, tak fajn, když to nefunguje, tak to zahodím. ... Co je to za kapitalismus? To je nesmysl. To je socialismus nebo cokoli. Je to neslušnost, hrabivost a nepoctivost.“*

Vinou většinového „šoku z budoucnosti“ (Toffler) a řady negativních osobních zkušeností z rodícího se českého kapitalismu, způsobených absencí jeho legálního rámce a onou „divokostí,“ jakož i v důsledku nenaplnění představ, které si většinová společnost na přelomu 80. a 90. let o kapitalistickém hospodářství vytvořila, došlo k posunu i ve strukturní rovině. Reálně-socialistická společnost, jež v důsledku potlačení Pražského jara (1968) a následné tzv. normalizace, ztratila svou ústřední kolektivní vizi, celospolečenskou teleologickou představu (Holý 2001: 33, 51), ji sice nabyla v podobě společenské, politické a ekonomické transformace po roce 1989, avšak jen nakrátko. Záhy se dostavila deziluze, ztráta zřetelné vývojové orientace kolektivního symbo-

lického universa a především jeho cíle (Potůček et al. 2003: 27). Tato absence celospolečenské vize budoucnosti je v některých - spíše ojedinělých - případech spojovaná s „postmoderním existencialismem,“ s představou o překonaném charakteru a neúčinnosti podobných projektů; většinou však jde o skutečnost, která je pocíťována jako tíživý nedostatek. Jejím důsledkem je, po našem soudu, ještě silnější příklon k tradicím, které vysvětlují, eventuelně k materiálním hodnotám, které aktuálně „dokazují“ místo člověka ve světě. Jinak řečeno, přestože v této oblasti dochází k jistým změnám především vlivem západních podnikatelů působících v ČR, svými českými kolegy a podřízenými někdy chápaných jako *The best practitioners*, základní rozdíl v orientaci na minulost/přítomnost respektive budoucnost mezi českou společností a jejími západními sousedy stále přetrvává.

Ve vztahu k času, především k minulosti, má základ ekonomické chování českých manažerů i zaměstnanců. Z dalšího textu bude patrné, že odtud pramení i vztahy k socioekonomickým institucím, jakými jsou kolektiv, stát či majetek.

Jedinec a kolektiv I.: kolektivismus vs. individualismus

Socialistické společenské uspořádání bylo ve své proklamované teorii - méně již v praxi - především uspořádáním kolektivním. Mezi jeho hesla patřilo rovnostářství, sociální starost o nižší a marginalizované společenské vrstvy, stejně jako redukce stávající a nemožnost vzniku nové vrstvy „horních deseti tisíc.“ Právě tyto charakteristiky se v okamžiku krize a pádu komunistického systému staly důležitými „body obratu“. Nově vznikající kapitalistická společnost si vzala za cíl tento „nezdravý kolektivismus“ likvidovat. V neoklasicistní ekonomistické dikci polistopadových vlád právě on způsobil nedostatky a stagnaci tehdejšího Československa, jeho zaostávání za vyspělým světem. Jako jediná alternativa bylo nabízeno důsledné uplatňování socioekonomického uspořádání typu *laissez-faire*. Šlo však spíše o proklamativní teze, než o jejich uvádění do praxe. Jak totiž ukazují rozličné sociologické výzkumy poslední doby, většina české společnosti stále uvažuje v silně kolektivistických a egalitářských kategoriích (Mareš 2001: 73; Potůček et al. 2003: 36-40). Může přitom jít o přetrvávání kulturních hodnot, vytvořených a internalizovaných v komunistickém období, a také o jejich nové osvojení po některých neúspěšných či nepopulárních krocích polistopadové transformace - provedené výzkumy na tuto otázku nedávají jednoznačnou odpověď. Ať jde o trvalou či obnovenou vlastnost, velký význam přikládáný kolektivním reprezentacím (a především státu) je pro současnou českou společnost charakteristický.

Individualismus se projevuje zároveň – ve spotřebě. Jeho původ můžeme zřetelně vidět v předlistopadovém období, kdy „vstřícné chování ... ve vlastním domě nezačínalo, ale končilo“ (Holý 2001: 29). Výsledkem zmařených nadějí, vkládaných do socialistického experimentu, se stalo celonárodní heslo „kdo nekrade, okrádá rodinu,“ na jehož dosavadní platnost nás upozorňovala velká část respondentů. Spotřební individualismus tedy můžeme definovat jako snahu o maximalizaci osobního, případně i rodinného či skupinového zisku na úkor celku; přitom zisk je přednostně využíván k aktuální spotřebě. V první polovině 90. let šlo, zejména mezi začínajícími podnikateli, o nejokázalejší projevy veblenovské demonstrativní spotřeby: „*ono to někdy působilo až komicky, jako když se zaváděla ta podnikatelská kultura, kde ty úspěšní manažeři si to měřili tou cenou obleku a cenou auta, jakoby vlastní hodnotu. Bylo to hodně rozšířené chování a byla to najednou vrstva takovejch sebevědomejch mládenců, kteří dokázali prosazovat svou.*“ Hospodářská krize druhé poloviny dekády většinou těchto nových podnikatelů, kteří se vyrojili v celém bývalém východním bloku, rychle zlomila vaz. Postupně vůči nim rostl i společenský odpor. S tímto typem demonstrace osobního úspěchu se proto již v českých zemích nesetkáváme, což ještě neznamená, že došlo ke snížení míry celospolečenského spotřebního individualismu.

Jedním z příkladů, který byl zachycen ve větším množství rozhovorů, je vysoká míra fluktua-ce zaměstnanců, ohlížejících se toliko na aktuální finanční zisk. Neméně důležitá však je v pra-covních vztazích i míra participace na společné týmové práci, nebo na spolupráci různých sub-jektů. Zde se přitom setkáváme se stejnými nedostatky, které vedou k absenci firemní loajality zaměstnanců. Podle typického respondenta, „*mnohde se o tu týmovou práci moc nesnažej. Z těch důvodů, aby nebylo ohroženo jejich místo ... Informaci, když si někdo podrží a nedá jí dál, tak tím zabrání, aby ten druhý mohl správně vykonat svoji práci a tím pádem ten tým nemůže fungovat.*“ Jiná respondentka, původem z Kanady, se zase po negativních zkušenostech s českými zaměst-nanci rozhodla již více je nezaměstnávat: „*Měli jsme několik zaměstnanců a to jsme totálně vzda-li, protože nejenom to, že nás jeden člověk okrad ... když řekneš někomu: ‘Můžeš odnést ty hrnky, nám přišli zákazníci’, ona mi na to řekne: ‘to není moje práce, já tady nejsem uklízečka’ ... [a při-tom] pracovní morálka tady téhle slečny nebo i toho druhého [pracovníka] - hráli si hry na kompjútru a soukromý hovory.*“ V těchto oblastech dochází vlivem konkurence na trhu práce k postupným změnám, avšak dosud jen velmi pomalu. Konkurence sama navíc nestačí, neboť mnohdy vede k ještě silnějšímu individuálnímu sebezáchovnému jednání, ke snaze udržet si pozi-ci za jakoukoli cenu.

Větší vliv má proto setkání se západní pracovní etikou, s kulturou intra- i interfiremních vzta-hů, která se do ČR dostává prostřednictvím zahraničních investic. Pozitivní vliv této firemní morálky si přitom uvědomují všichni zúčastnění. Zároveň platí, že toto globální působení si mohou dovolit jen relativně velké a stabilní firmy, jimž se krátkodobý pokles zisku v důsledku nejruznějších „obránných strategií“ proti firemní kultuře v delší perspektivě vyplatí díky celko-vému poklesu nákladů na kontrolu. „Výchova zaměstnanců k poctivosti“ a k větší efektivitě vzá-jemné spolupráce je však dlouhodobý proces. Naopak menší podnikatelé, což byl posledně cito-vaný případ, situaci řeší za cenu vyšších transakčních nákladů, stejně jako v případě obchodních kontaktů s jinými subjekty: „*My v podstatě necpeme nikomu faktury. Já říkám: ‘Dobře, faktury existují. Ale pošlete mi to na bankovní konto a až tam ty peníze budou, tak si můžete vyzvednout zboží.’ [Je to tak,] protože jsme se s tím [nepoctivostí] setkali. Vod lidí, který nepočítáte, že vás okradou, tak vás okradou. Prostě jednoho dne se rozhodnou, že vám prostě nezaplatěj.*“ Tato a podobné reakce jsou výsledkem špatných zkušeností českých i zahraničních podnikatelů s nega-tivními důsledky spotřebního individualismu 90. let; pokud v některých sférách dochází ke zlep-šení, je tomu tak zejména pod tlakem velkých zahraničních firem, které jsou s to vnutit svému okolí vlastní „pravidla hry.“ To ovšem neznamená jejich absolutní poctivost, mnozí západní pod-nikatelé naopak svrchovaně využívají sociokulturních i právních slabin českého prostředí.

S tímto typem bezohledného individualistického jednání, které dosud je pro podnikatelskou sféru ČR typické, souvisí také nízká celospolečenská angažovanost v nepolitických, občanských aktivitách. Lokální či regionální vědomí, stejně jako míra participace na zájmových, ekologic-kých, náboženských, charitativních a dalších aktivitách je v porovnání se zeměmi EU velmi nízká. Naopak je zdůrazňována role státu, respektive „modernizace skokem,“ snaha „vydat se modernizační cestou, jíž je vlastní spíše logika velkého vzmachu než logika malých kroků a drobné práce“ (Potůček et al. 2003: 34). Podobně velká část dosavadních aktivizací „nepolitického občanství“ byla spojena s vědomím celospolečenských krizí a s pokusy o jejich okamžité radi-kální řešení. Šlo o aktivity spíše revolučního než evolučního charakteru, nemající dlouhodobější celospolečenský dosah, po jejichž odeznění většina účastníků upadla do dosavadní letargie a nezájmu o jiný než úzce osobní prospěch. Jinak řečeno, použijeme-li tradiční popperovy klasi-fikace, šlo o snahu o uplatnění „utopického“ nikoli „dílčího“ inženýrství (Popper 2000: 55-60), tedy o přímý protiklad fungování otevřené občanské společnosti. Podobně je tomu i v případě ekologických aktivit. Ty se sice na sklonku komunistického režimu staly důležitou platformou

kritiky vládnoucí skupiny a socialistického systému vůbec (Holý 2001: 149), avšak záhy po převratu byly diskreditovány neoklasicistní koncepcí rychlého ekonomického růstu bez ohledu na environmentální důsledky. Ekologické hnutí dostalo nálepkou extremismu, neboť socialistický důraz na výrobu byl nahrazen obdobným, tentokrát kapitalistickým důrazem na totéž. Ani nejrůznější české ekologické skupiny, ani tento diskurs jako celek, neprošly transformací, k jaké došlo v západních společnostech. Podle L. Holého tak dosud vychází z představy, že „hlavním argumentem pro ochranu životního prostředí je lidské zdraví, zdraví dětí a příštích generací,“ nikoli „správcovský“ (stewardship) vztah k přírodnímu prostředí jako k svěřené hodnotě (Holý 2001: 150). V podobném vztahu je v ČR i občanská společnost vzhledem k politickému celku - národnímu státu. Jde o služebné postavení, které dosud nebylo šířeji zpochybněno, poněvadž ústředním zájmem většiny populace je vlastní prospěch.

Vztah ke státu: pasivní vs. aktivní

Za tzv. normalizace ustavené heslo „kdo nekrade, okrádá rodinu“ prokázalo i během transformace nebyvalou životnost. Spotřební individualismus české majority se projevuje i v jejím vztahu ke státu, nejdůležitějšímu nadindividuálnímu útvaru. Jde o „národní stát“, protože většinový český postoj se stále opírá o tuto ideologickou koncepci 19. století (Holý 2001), jak ukázala například eskalace nacionalistických vášní v průběhu parlamentních voleb v roce 2002. Přesto je stát velkou většinou populace vnímán rovněž jako ústřední modernizační a obecně sociálně-řídící činitel. „Stát v očích většiny občanů hraje v rozvoji společnosti hlavní roli, kterou si dokonce přejí posílit.“ (Potůček et al. 2003: 36). Stát je vnímán jako „dárce“ sociálního blaha v nejširším slova smyslu, což však na druhou stranu nebrání vidět v něm nepřítele, jehož hájemství je zabydleno neschopnými úředníky, nepřítele kterého je možné kdykoli šidit. Dávat mu co nejméně a naopak maximálně využívat jím poskytovaných možností. Pasivní pojetí vztahu ke státu, aktivizované směrem k individuálnímu (nejmě hmotnému) prospěchu, se projevuje i v případě vztahu státu a podnikatelů.

Od státu se očekává, že bude vytvářet zdravé podnikatelské prostředí a nečiní-li tak, podnikatelé se necítí vinni, pokud jej okrádají neplacením daní a dalšími prvky šedé ekonomiky. Tuto nefunkčnost institucionálního prostředí, patrnou především v rámci legálních struktur, a k ní komplementární neochotu participovat na veřejném dění, přitom plně využívají jak čeští tak i západní podnikatelé a firmy. Platí, že „někteří z investorů se velice rychle tomu vznikajícímu prostředí a měkkým podmínkám legislativním přizpůsobili a využívali ho,“ byť tento soud samozřejmě jen málokterí z našich respondentů byli ochotni vztáhnout i sami na sebe. Jeden původně anglosaský obchodník však přesto prohlásil, samozřejmě výměnou za slib anonymity, „víte, já tady daně neplatím. To nemá cenu, nechci ten systém podporovat. Ne, není v tom snaha zbohatnout; i když platím tak třetinu toho, co bych měl, je to moje právo na nespokojenost s tím systémem tady. Nechci na tom zbohatnout, vytvářím si svůj vlastní svět, ve kterém žiju a pomáhám jiným. A samozřejmě to dělám tak, aby se na to nepřišlo. Ale podporovat ty zkorumpované úředníky, ten stát, kterej si ty prachy nechá ukrást nebo je špatně přerozdělí, tohle podporovat fakt nechci. A ani z toho nemám špatný svědomí.“ V případě podstatné části českých podnikatelů, především malých a středních, přitom platí v podstatě totéž - ovšem s tím rozdílem, že většinou necítí morální závazek - jako citovaný obchodník - „ušetřené“ peníze investovat do konkrétní charitativní činnosti (což uvedený podnikatel dělá).

Další západní podnikatelé, přicházející do ČR, od státní správy přinejmenším požadují - nutno říci, že mnohdy nikoli neoprávněně - lepší politiku vůči malým a středním podnikatelům: „Prostě, když člověk má malou firmu, tak nedostane ani, ne, nemluví o finanční pomoci od vlády, tu jsem ani nechtěl, ale chtěl jsem, aby mně pomohli třeba, pokud byli těžkosti, s placením sociálního [pojištění].“

Prostě nebyla zakázka, nebyly peníze, výplaty se platit musely ze zákona, no a teď byly odvody, který jsou tady strašně velký. No a, prostě ty úřady pracují tím způsobem, je to malá firmička, má dluh, nezaplatila v termínu, hned každé de po nás. A dostali jsme se do situace, kdy jsme měli velkou zakázku, jsme dělali dveře, asi osm set dveří, to byla velká zakázka, která nás z toho skoro vytáhla, ale ještě jsme měli dluh na DPH. To jsem šel za ředitelem toho odboru, a protože jsme dali žádost o splátkový kalendář, abysme to prostě mohli v nějakým slušným čase splatit, protože jsme to chtěli splatit. No a přišla nám odpověď, že se zamítá, a bez důvodu. Tak jsem zajel na ten odbor za ředitelem a říkám mu: Podívejte se, na vládě a na televizi vidíte pořád, jak maj plnou hubu toho, jak pomáháme malým. Jsou tady tadle garantita a tadle. My od vás žádný peníze nechceme. Já chci po vás, jenom abyste mi umožnili ten dluh zaplatit, a pokud možno odpustit to penále, protože já si myslím, že stát by neměl být lichvář.' A on říká: 'jak to myslíte?' Já říkám: 'pokud někdo si dává přes padesát procent úroků ročně, ... tak to je u mě lichvář.' On říká: 'nó, tak to neberte.' Já říkám: 'podívejte se, vy mě řekněte, jestli mně dáte ten splátkovej kalendář nebo ne. A jestli řeknete že ne, tak tady jsou klíče vod fabriky a běžte to říct přednostně lidem a já končím dneska. Já jako nejsem, jako že bych na tom lpěl.' 'Nó, to tak nemůžete a to, ale já mám příkaz, já nemůžu' [řekl on]. ... Tak jsme určitou dobu ještě jeli, abych mohl zaplatit všechny dodavatele, protože já jsem to bral jako [že] dodavatel je na stejnej lodi jako já. Malej, dodává mi barvy nebo co. A já jsem mu tam říkal: 'jestli mě donutíte to zavřít, tak vám garantuju, že stát vode mě nedostane ani korunu, ani korunu.' A tak to dopadlo, jo. Zaplatil jsem všechny prakticky ty likvidace nebo ty koupě s prodejem úplně v klidu, protože když bylo soudní stání, aby tam přišli ty, co jsem jim dlužil, tak tam nikdo nepřišel. "

Jsou-li podobné strategie jednání z pozic západních podnikatelů, podnikajících v ČR, v jejich mateřských zemích poněkud netypické, tím spíš ovšem platí pro podnikatele české. A stejně tak jejich odůvodnění, vycházející z představy státu, který bere, aniž by byl s to něco přinést: „Tady je zvykem nechat vykrváct živnostníky, protože na ně můžeme snadno a můžeme je vydusit daněmi.“

Obecně je kritizována korupčnost českého prostředí, vysoká provázanost ekonomické a politické sféry, nekompetence a rigidní formalismus úředníků. „Tím, že naše výplata pro představenstvo je v nižších rádech než třeba v jiných státních podnicích, tak není o místa ve vedení mezi politiky našťestí takový zájem. Ti lidi nejsou schopní, je to čistě lidská lenost se připravit na konkrétní problémy. Někdo je nabřífuje a oni to jenom dokola papouškují.“

Právě proto se většina podnikatelů snaží nemít stát či státní správu, ať už na jakékoli úrovni, za smluvního partnera a pokud, tedy počítá s vysokou mírou nespolehlivosti a korupčnosti těchto orgánů. Stejně jako s byrokratismem státní správy, který ovšem ti respondenti, jenž mají zkušenosti s rakouským nebo německým prostředím, často srovnávají právě s ním: „Formalistní přístup, ten tady určitě je. Je to asi daný historicky, už vod Marie Terezie, to je přístup německý a rakouský. To mně vadí, ale vadí mi to jednak v tý formální stránce, že prostě ty předpisy jsou nesmyslný, špatně naformulovaný, špatně vymahatelný, ale ta buzerace je naprosto neobejitelná nebo nepominutelná. Jsem k tomu částečně kritickej, myslím úředníky, ale částečně jim to tu jejich identitu, ten jejich status prostě posiluje takovým způsobem, že ho chtěj prostě procvičovat. Z nějakýho důvodu to chtěj procvičovat. ... A co je zajímavý, že si toho vůbec nejsou jako vědomí. Jako mám pocit, že ty úředníci jsou schopní kritizovat všechny ostatní úředníky a vůbec si nevšimnou, že oni jsou úplně tím čítankovým příkladem. ... A ještě je tady taková zvláštní praxe, kterou teda investoři zvenku třeba nebo podnikatelé zvenku tady naprosto přesně pojmenovali, a to je to, že tady na úřadech nejsou jasné pravidla hry, což je samozřejmě problém. On je to problém pro každýho, ale pro lidi zvenku je to strašlivej problém. ... Úřední postup se děje vlastně skrz vyjednávání. Prostě chodí se na úřady, tam se vyjednává tvář v tvář v podstatě, protože ty pravidla jsou nejednoznačně naformulovaný, nejsou daný a nebo programově nejsou daný, abyste musel absolvovat labyrint aparátu, kterej se musí nák uspokojit.“

Důležité je proto připomenutí dalšího z našich respondentů, který dobře zná současnou výcho-
doevropskou situaci, že pasivní vztah občanů ke státu může mít své kořeny spíše v rovině kul-
turní, než že jde o bezprostřední dědictví komunistického režimu (které ovšem tuto situaci výraz-
ně posílilo): „Nakonec, kdybych měl udělat takový absolutní, černobílý rozhodnutí, jako kde je ta
pravda, kdybych teda měl se rozhodnout, kdo má realističtější pohled, jestli teda lidi zvenku, nebo
lidi vodsad, ... pro tu pragmatičnost toho pohledu bych použil to vnější hledisko těch cizinců,
který sice pomíjí tu českou komplikovanou náтуру, ... nakonec pro tu praxi, pro to nastolení toho
pořadí důležitosti a takový ty kritéria, který umožněj nějakou efektivitu a prostě nějaký proces,
nějaký systém, tak musím spíš preferovat spíš ten pohled zvenku než ten pohled vnitřní. Myslím
si, že by pomohlo ubrat z ty široký slovanský duše, která není tak úplně ruská ani polská, ale nemá
tam tak daleko, si myslím. Jako umět věci zašmodrchat a zkomplikovat, to je neuvěřitelný. A ještě
si na tom zakládají, prostě když už se věci nedařej v materiálu, tak aspoň v ty duši, tam to nikdo
nedokoukne. Češi umí jako Rusové, nikdo neumí tak krásně trpět. Ty Rusové, ty to uměj teda
vychutnat, to utrpení. Češi to maj v takový zředěnější formě, umí si vychutnat tu nepřízeň osudu,“
projevující se třeba právě ve vztahu státu k podnikatelským subjektům.

Civilizační rozdíl proti Západu je podle některých stěžovatelů natolik markantní, že by vítali
i určitý druh revolučního řešení: „Úředníci si vůbec neuvědomují, že jejich posláním je to udělat
co nejrychleji, s co nejmenšími náklady pro vás. Podle nich jste obtížný hmyz, který neustále
něčím obtěžuje. České republice by nejvíc prospělo, kdyby nás Evropská unie odmítla. To by byla
rána, kterou potřebujeme. Dneska už mezi námi a Uníí stojí úplně jiná hranice než ta, kterou tvoří
celníci. Tu tvoří naši úředníci, naši soudci, naše politická kultura a prostředí, jak se dá podnikat.“
Nutno ovšem zopakovat, že podnikatelé většinou státu také nezůstávají nic „dlužní.“

Jedinec a kolektiv II.: neformální sociální síť a korupce

Jednou z cest, jak zmenšit negativní dopad fungování „státu, který bere“ na jedince či jeho pod-
nikatelské aktivity, cestou fundamentálně blízkou českému spotřebnímu individualismu, je jedná-
ní na hranici legality (fungování neformálních sociálních sítí) nebo i za ní (korupce). Různé mezi-
národní výzkumy z poslední doby, jakož i zkušenosti našich respondentů přitom napovídají, že obě
praktiky jsou v současné ČR velmi rozšířené. Síť přátel, nebo třeba spolužáků ze střední či vysoké
školy, mají v české populaci dlouhé trvání a slouží jako hlavní zdroj informací o pracovních pří-
ležitostech, kontraktech atd., stejně jako motivační faktor při rozhodování ve zdánlivě nestranných
konkurzních řízeních. „Prostor pro korupci je v tom, aby lékař vůbec s pojišťovnou získal smlou-
vu. Já jsem ji získal tím, že mi ji přenechali přátelé. Sami ji získali proto, že měli nějakou pozici.
Nemusela to být korupce materiální, ale funguje.“ Děje se tak v míře, která je na Západě napros-
to nezvyklá. „Je to hodně založený tady na osobním kontaktu. Jeden z faktorů je to tykání, to je
nešťastný. Tady si všichni začínaj hned tykat, velmi rychle. Já jsem proti tykání ... abych si tykal
v práci, to si myslím, že velmi ničí pracovní vztah těch lidí a tito lidé, kteří nemají schopnosti jiné,
tak se snaží ... si vytvořit kolem sebe takový to prostředí, že ‘Já to tomu Frantovi nemůžu udělat,
když si s ním tykám.’ ... A potom, lidi po roce 90., kdo se sem dostal? Protože ten Franta zná tam-
toho Pepu, tak řekl: ‘Pocem, tady ti dáme dobrej plat.’ A to bylo zase na základě nějakýho kama-
rádství.“ Tyto sítě jsou nadto doplněny vysokou mírou korupce především státních úředníků či
zaměstnanců větších firem (což vyplývá z jejich neloajlnosti vůči zaměstnavateli).

Většina západních firem, podnikajících v ČR, na tyto korupční praktiky odmítá přistoupit, nebo
to alespoň tvrdí: „Já bych nikomu nedal ani korunu. Ale oslovují nás různí zprostředkovatelé
a říkají: ‘my bysme mohli tohleto zařídit a tohleto zařídit.’ A když se člověk zeptá, kolik za to chtě-
jí, říkají: ‘to záleží na tom, kolik má zase plynout zpátky.’ Manažer firmy zaplatí částku, tu vyú-

čtuje a ode mě dostane zpátky zase 10, 20 nebo 50%. Takže on sám okrádá vlastní firmu.“ Menší firmy však v této situaci většinou nemají na vybranou a nakonec korupčnímu prostředí podléhají, neboť jinak by byla ohrožena jejich samotná existence: „No, v podstatě jsme zjistili, že proti čemu jsme se hrozně bránili, ze začátku jsme říkali, co by člověk někoho podplácel, co by člověk někomu nosil kytky a bomboniéry, když se chce někam na úřadě dostat. Ale člověk potom se vzdá a zjistí, že bez toho se vůbec nikam nedostane, takže by se musel zase vrátit zpátky do Kanady, protože jinak by se tady zcvoknul a vůbec nic by tady nevyřídil. Bohužel ta korupce je tady neskutečná, neskutečná.“ Je-li však míra korupčnosti a využívání nejrůznějších sociálních sítí poměrně vysoká i mezi zahraničními podnikateli v ČR, o to větší je mezi samotnými Čechy. „Korupce je povýšena na provizní systém. To se stalo tak rozsáhlou společenskou praxí, že už to není pejorativní. Jedna z klasických korupcí byla v oblasti víceprací. Musela být nejnižší cena, a proto se v drtivé většině případů šlo úplně šíleně pod reálnou cenu. Z víceprací šlo pro správné lidi správné procento. Provize přitom nejdou do účetnictví. Někteří pracovníci zadavatele třeba mají vazby, nebo někdo z rodiny měl vazby na firmu, která dodávala telekomunikační materiál. Zakázku jste dostal tehdy, když jste nakoupil u téhle firmy. Přestože byl materiál podstatně dražší, než kdybyste ho koupil u jiného dodavatele. O tom to bylo. Enormní marže je ten úplatek. A nedostával ho úředník Českého Telecomu, ale podnik, který provozoval třeba jeho bratranec.“

Jde o neblahé dědictví „nedostatkové ekonomiky“ komunistického státu, kdy jinak než prostřednictvím těchto semilegálních a nelegálních praktik nebylo lze získat patřičné zboží či služby, ovšem dědictví, jehož míra se zřejmě v poslední době stupňuje, alespoň v případě státní správy. Podle jednoho respondenta, který měl zkušenosti s německým prostředím, přitom jde o výsledek relativně velkého - a proto „asociálního“ - rozdílu mezi špičkovými úřednickými a manažerskými platy a maximální výší podpory v nezaměstnanosti či vypláceného důchodu. Lidé se tak prostě „zabezpečují na horší časy,“ které mohou nastat prakticky kdykoli, ipso facto že se do těchto struktur již jednou zapojili.

Zástupci zahraničních firem obvykle uvádějí dva důvody, proč se nechtějí zapojit do korupčních sítí. Podniky, které mají zájem o veřejné zakázky, trvají na soutěži, kde by měla rozhodovat mimo jiné dobrá pověst firmy a její známé jméno, zatímco v korupčním prostředí rozhoduje výše úplatku, takže výhodu „dobrého jména“ nemohou uplatnit. Podnikatelé, kteří se o veřejné zakázky v ČR nezajímají, naopak obvykle nemají důvod uplácet - a zpravidla také většinu svých výrobků (až 100%) vyvážejí. Jejich firmy jsou přirozenou součástí globálního prostředí a se socioekonomickými zvyky českých zemí nemají mnoho společného. Na druhé straně existuje silný sektor vyrostlý na státních zakázkách a dotacích (stavebnictví, telekomunikace, chemie, zdravotnictví), který dává korupci značnou setrvačnost: „Mamuti, kteří tím vznikli, ty enormně velké firmy potřebují žrát, mají obrovskou spotřebu. Do toho musíte tlačit státní zakázky, které se drží přes kontakty s politiky.“ Podobně je tomu i v některých specifických regionech, v nichž se v důsledku státem subvencované hospodářské restrukturalizace setkáváme s vyšší mírou korupčního chování, než je tomu jinde. Jinak řečeno, ukazuje se negativní vliv veřejných zakázek na ekonomickou prosperitu, negativní korelace mezi výší státní (či jiné veřejné) podpory a produktivitou práce.

Řízení: přímé jednání vs. manipulace

Vyhýbavé, neprůhledné a někdy i podvodné chování, které umožňuje obcházet nároky státu, se v českém prostředí promítá jak do obchodních jednání mezi podniky, tak i do vztahů uvnitř firem. Záměrně se tak opouští pole racionality a místo ní nastupují emoce a mocenský nátlak. Modely takového chování mají původ před listopadem 1989. Jeden ze vzorů popsal pamětník, který patřil k managementu zemědělského družstva za socialismu: „Partaj v roce 1988 viděla, že už je konec,

a tak se snažila. U státních podniků volili ředitele zaměstnanci, to je taky pakárna. Neměl jsem v podniku špatné postavení, a tak lidi z vedení za mnou přišli a řekli: 'Budeš přesvědčovat lidi, aby zvolili stejného ředitele.' Ten ředitel byl hodný pán, ale neměl chuť se angažovat, nebyl řídicí typ. Tak jsem řekl: 'Já to dělat nebudu. Ať každý volí, jak chce.' A oni na mě: 'Sám chceš dělat ředitele, když nechceš podpořit.' Říkám na to: 'Nechci dělat ředitele, ale koho volit, je každého věc.' Samozřejmě byl jeden kandidát. Tak dlouho mě nutili, až to se mnou švihlo. Měl jsem ve třiatřiceti infarkt. Šest měsíců jsem byl v nemocnici a pak jsem odešel z podniku.“

Tradiční postupy přitom čeští manažeři používají i při řízení „kapitalistických“ podniků. Jeden z manažerů firmy s německým vlastníkem přirovnal snahu motivovat zaměstnance k práci s dětmi na pionýrském táboře: „Spontánní a tvůrčí iniciativa se sama nedostaví. Je výsledkem velmi usilovného působení managementu. Vyvolat ve firmě nebo v jakémkoli pracovním kolektivu chuť ke spolupráci a ochotu vlastního nasazení, loajality k úkolu, to je vždy úkol řídicí skupiny. A není to otázka politického režimu.“ Sami zaměstnanci si někdy manipulaci uvědomují a dokonce kvůli ní mění práci: „Český majitel byl strašně divoký, cholerický, vzteklý, porady s ním - to bylo jedno nervové zatížení za druhým. Tady, v cizím podniku, i když ze začátku šlo o hodně a bylo to tvrdé, tak vztahy mezi lidmi byly daleko korektnější a klidnější. Někdy se na poradách i žertuje.“ Neobvyklé postupy českých manažerů překvapují při jednáních mezi firmami ty, kteří jsou zvyklí na západní podnikatelskou kulturu: „Na Západě, všeobecně řečeno, je to opravdu komerční vztah. Já bojuji za své, ty za své, klidně se tady u stolu pohádáme. Můžu říct všechno, aniž by se druhý urazil, je to fair. S Čechy je to pořád balancování na hraně, bojím se, abych druhému neublížil. Ten se urazí, ten se neudrží, prostě mi není partnerem. A jakmile cítíte, že se někdo naštvál, musíte couvnout, protože nechcete, aby jednání skončilo. Na rovinu jednat o obchodě, to lidé ještě neumí. Místo toho je to pořád takové podbízení. Musím se snažit zákazníkovi nějak zalíbit. Zákazníci toho velmi zneužívají a myslí si, že jsem vydaný na milost a nemilost jejich libovůle. A jakmile jsem jen náznakem tvrdší, začnou hned: 'No to mi tady nemůžete říct.' S podtextem: 'Buď přistoupíš na moje podmínky, nebo si sbal kufry a jdi.' To je zneužívání pozice zákazníka.“

Protože jsou čeští podnikatelé a manažeři zvyklí manipulovat, přirozeně mají obavy, že budou sami manipulováni. Za jejich hlavní obrannou strategii lze považovat odmítání odpovědnosti: „Když můj podřízený udělá chybu a nezatluče ji, přizná se, řekneme – ano, je to chyba, budeme ji řešit. To se stane, pokud to není vysloveně nějaká bota. Jinde ale jsou vztahy takový, že si každé sedí na své neomylnosti a než bych pomohl tomu druhému, tak ho za to setnu. To je ten trošku socialistickéj přístup: 'Tys byl chytřej a teď si tě vychutnám.' Pak je jasný, že nikdo nechce rozhodovat a jsou i celá oddělení, který se zbavují odpovědnosti.“ Útěk před odpovědností je důsledkem politických zásahů do ekonomické sféry za minulého režimu. Tento přístup ale získal ještě další motivaci, když byli podnikatelé i zaměstnanci konfrontováni s novým ekonomickým prostředím, kde se zprvu neuměli orientovat. Obava ze selhání je mezi českými manažery tak velká, že se zcela vážně přijímají cynické fráze typu: „Kdo neví, že všechno je o penězích, nemá na manažerském místě co dělat.“

Důvěra: vysoké vs. nízké transakční náklady

Praktickým důsledkem fungování klik, klientelistických vztahů, manipulací a nakonec i korupce, stejně jako dalších výše zmiňovaných faktorů inherentních současnému českému podnikatelskému prostředí, je ovšem nízká míra důvěry ve společnost. Upozorňují na ni i další sociologické průzkumy (Potůček et al. 2003: 44), stejně jako její negativní důsledky, tedy vysoké transakční náklady, houbovitě bujení státní administrativy atd.

Nízkou míru sociální důvěry, která se negativně odráží na efektivnosti podnikatelských aktivit, názorně ukazují neúspěšné pokusy švédského podnikatele, který si v ČR našel družku, o různé typy

podnikatelské činnosti. Tento příběh je o to zajímavější, že se v něm, oproti dříve uvedeným, neuplatňují nelegální strategie jednání. Jde tedy skutečně o čistý příklad (ne)fungování sociální důvěry v ČR. „Koupil jsem tady dům, opravil ho a prodal, tak jsem měl nějaký peníze a v devadesátym osmým jsem přemýšlel, jak bych začal podnikat. Tak jsem vymýšlel, co by se dalo a zaujaly mě tepelná čerpadla a švédský domky, tak jsem se snažil ... do toho dělat, ovšem jsem se setkal s těžkými problémy tady Největší problém jsem měl v tom, že jsme potřebovali pozemky na ty domky. Spolupráce se švédskou firmou, to všechno probíhalo velmi dobře. Dělníky tady nebyl problém najít, stavební družstvo, které by se toho ujalo. V tom nebyl problém. Ale měl jsem naslibováno spousty pozemků, posléze se ukázalo, že ani jedno z těch slibů, prostě to bylo všechno hluchý. A čas šel a furt se slibovalo, a tohle povolení a tohle a teď ani nevím, jestli ještě támhle. Prostě třičtvrtě roku uplynulo a investoři, který by do toho šli, do toho projektu, tak řekli: ‘ tak hele, to už nám to stačí, už nám větší bulíky na nos a tak dále. ‘ Investoři odpadli, můj kapitál nestačil na celej projekt a tím to padalo. Tak jsem vymyslel takovej zajímavěj projekt, protože shodou okolností ve Švédsku nastal ukrutný nedostatek lékařů a zdravotních sester. Tak jsem zorganizoval kursy švédštiny s tím, že zájemce tady vycvičím v zdravotnické švédštině a že udělají zkoušky, a že je zapojím do švédského zdravotního trhu. Dostal jsem spoustu, obrovskou odezvu. Asi 220 lékařů a sester se mi přihlásilo. Šílená agenda s tím byla. Ty kursy jsem udělal, vlastně jsem napsal novou učebnici, no a když tedy, měl jsem to pražský a mimopražský. V Praze jsem skutečně ty kursy začal, z padesáti Pražáků mi tam nakonec chodilo jich osm. Prostě ‘obrovskej’ zájem, ty lidi se ptají, jakěj slovník si mam koupit a tohle a támhle, a pak nepřijdou. Takže jsem byl zklamanej poněkud. Nicméně ty kursy jako takový šly dobře. Měl jsem tam většinou zdravotní sestry a líbilo se jim to a všechno. A pak jsem měl skupinu mimopražskejch, která byla veliká, a z těch zhruba stosedmdesáti mimopražskejch, to bylo tedy hodně lékařů, nejenom sestry, tak když měli dát vopravdu mizivou zálohu dva tisíce korun, protože jsem musel objednat ubytování, protože to byly víkendový a intenzivní kursy, tak mi poslalo zálohu šest lidí ze sto sedmdesáti. Takže kurs jsem udělal, jelikož ty lidi, kteří už zaplatili, tak tam jako přijeli, pak jsem jim vrátil zápisný, protože jsem viděl, že to nikam nevede, no a zrušil jsem to. Zdrželo [mě to], stálo mě to peníze a nemoh jsem dělat jiný věci. Mezitím jsem dělal věci jako třeba jsem překládal dětský knížky a ukázalo se, že tady vydávat dětský knížky, že to je horor. Jestli nějaký vydavatelství vydá tři tisíce výtisků, tak je to moc, a to nejde prostě. To nejde dohromady finančně, protože už jenom ten spisovatel chce víc, než co by těch tři tisíce výtisků mu mohlo dát. No tak na tom jsem taky nechal nákej čas, až jsem to zjistil, že to nejde.“

Kde vládne nedůvěra, není nutné otevřeně komunikovat. Proč také, když nikdo ničemu předem nevěří?! Majitel mediální agentury připomíná, že český styl přebírají i zahraniční investoři: „Ne všechny firmy se snaží ve východní Evropě komunikovat s veřejností a bankami stejně férově jako doma. Tady je prostě zájem dostat se k trubce a to se nedělá skrz nějakou složitou mediální komunikaci, to dá dělat i skrze lobbying v politických kruzích nebo v bankách, kde se rozhoduje o privatizaci. Z pohledu takové firmy je Německo důležité, protože odtud získává zdroje a kvalifikované zaměstnance. V Česku potřebuje koupit podíly v energetikách, získat kontrolu a co nejvíc sestříhat náklady, ať se investice co nejrychleji vrátí zpátky. Jestli tam bude nějaký konflikt, protože jsme všechno dobře nepřipravili, to nás zas tak nezajímá.“

Nedostatek důvěry je přesto pocítován jako problém a tuzemští podnikatelé se snaží poměry napravit vedeni pouze vlastním zájmem: „Základní kvalifikační kritérium nového zaměstnance je, aby se chtěl žít poctivě.“

Vztah k majetku: konzumní vs. produktivní

Pro raný český kapitalismus v první polovině 90. let byla typická vysoká míra demonstrační spotřeby (Nešpor 2002: 75-76), která - podle výpovědí našich respondentů - postupně mizí. Jakkoli pokračuje sociální diferenciaci české společnosti, na rozdíl od prvních postkomunistických let již není především podnikateli dávána tak ostentativně najevo. To neznamená, že by se změnil související fenomén, konzumní přístup k majetku, což se projevuje například i přetrvávající vysokou mírou spoření oproti investicím (především do osobního rozvoje) (Potůček et al. 2003: 54). Pro většinu české společnosti „majetek slouží k přímé spotřebě, někdy demonstrativní, aniž je o něj náležitě pečováno, zejména pokud nemá přímý vztah k funkčním či statusovým zájmům rodiny“ (Nešpor 2002: 76). Dokumentuje to ostatně výpověď holandského respondenta, zaznamenaná při jiném výzkumu: „Mnozí Češi, se kterými jsem obchodně měl co do činění, neměli zkušenosti s obchodem, chtěli rychle zbohatnout, a to i podvody a na úkor můj i jiných. Necháпали, že dobré jméno a spolehlivost obchodníka jsou základem jejich živnosti“ (Brouček et al. 2001: 42).

Spotřební, nikoli investiční a produktivní charakter většinového českého vztahu k majetku, byť touto spotřebou rozumíme nejen čírou užitnou hodnotu, ale také - a mnohdy především - statusově demonstrační funkci. Rozetnout kruh zvyků vycházejících z rozkladu socialistického životního stylu – od okamžité materiální spotřeby přes nedůvěru k autoritám a korupci zpátky k uctívání materiálních hodnot - se daří příkladem některých dovezených podnikatelských ctností. Váže se na roli západních investorů, kteří přímo, anebo ve zprostředkované podobě hrají roli zkušených praktiků nebo dokonce názorových vůdců.

Jako modelový příklad lze chápat míru starosti o nevýrobní prostředky typu továrních budov nebo sídel firem. Zatímco na počátku 90. let, vinou komunistického hospodářství, byla většina těchto staveb ve velmi zanedbaném stavu, dnešní situace je naprosto opačná. Jak vzpomíná jeden z klíčových manažerů české firmy, patřící dnes německým vlastníkům, „výrok jednoho z těch německých manažerů, kdy jsme jednali o těch úvodních vstupech, byl asi v tomto duchu: *‘Podívejte se, kolego, staré stroje se dají vyhodit a koupit nové, baráky můžeme opravit a postavit nové, ale vy máte pořádek na dvoře. A že máte pořádek na dvoře svědčí o tom, že ten management má firmu v rukou.’* ... Všechno ostatní, co je vidět, to znamená že jsou tady baráky v nějaké jednotné výtvarné linii ... to jsou vnější znaky ... že je tu jasná vize o tom, jaký produkt a pro koho chce ta firma nabízet.“ Západní investoři - ale snad do jisté míry i v tomto případě pozitivně působící faktor demonstrační spotřeby - v českém podnikatelském prostředí rychle zavedli uvažování významnosti těchto a podobných „vedlejších“, nevýrobních faktorů, která se uplatnila jako významný konkurenční činitel. Genezi a vývoj tohoto faktoru přitom dokumentují vzpomínky kanadského farmáře, který se již počátkem 90. let usadil v ČR v objektu bývalého státního statku: *“No tak, hned na začátek, byl jsem velmi překvapený, jak zvláště všechno vypadalo tady. Co se týká nejen strojů, ale co se týká vlastně jednoduchých věcí pro mě, jako vlastně ten bordel, který měl na dvůr, jednoduchých věcí. Gárbidž všude. A nevěděl jsem, jako na začátek, proč je to tak. Buď to jako nevidí na to, nebo je jim to jedno. Ale bydlím tady a začínal jsem rozumět vlastně, co tady bylo na těch posledních čtyřicet let, jak to fungovalo a dával jsem dohromady vlastně. Protože vlastně ten majetek, nikdo vlastně nebyl majitel tady, tak vlastně to úplně jedno bylo všem. ... Neměli na nové věci nebo natírat fasád nebo něco takle. Ale byl jsem velmi překvapený, jak oni nechali ten majetek takhle rozpadat. Ale ještě dneska je tady práce hodně. Nikdy to neskončí asi. Ale pro mě to je můj práce, já mám zájem o to, jak ten statek vypadá a mám radost na to. Jaksi pokud to jde a ještě furt do toho investovat můj čas a peníze, tak ten výsledek bude. Nejenom aby to bylo hezký, ale hlavně to musí fungovat taky. Nemůže ten majetek být jenom hezký, ale musí taky mít svoji funkci, nemůže být jenom tak, jako aby byl hezký. A je to na těch*

zaměstnancích taky, to hraje taky roli. Maj koupelnu tady a naj možnost si tady parkovat auto a je to čistý, tak já myslím, že to má tady svůj dopad na jejich soud [chtějí-li pracovat pro mě, nebo pro někoho jiného] ... A je to taky vizitka firmy, jak to vypadá a pak buď podepíšou smlouvu, buď nepodepíšou. Podle toho, co viděj, proto je to tak důležitý.“

Práce: flexibilita vs. dokonalost

Z popisu předchozích kategorií ekonomické kultury může čtenář nabýt dojmu, že česká společnost vinou čtyřiceti let komunistické diktatury (a předcházející druhé světové války) výrazným způsobem zaostala za vyspělým světem a to především v rámci ekonomické a podnikatelské kultury, stejně jako v etické dimenzi podnikání. Tento závěr je pravdivý. Právě proto většina české společnosti nevidí jinou cestu k dosažení ekonomické prosperity a sociálně-politického blahobytu, než integraci západních politických, sociálních a ekonomických institucí a praktik (Potůček et al. 2003: 30). A to i přesto, že tuzemská ekonomická kultura se od té západní nadále velice liší. Právě z tohoto úhlu pohledu je vstup zahraničního kapitálu a zahraničních podnikatelů do českého prostředí a jimi vytvářené transnacionální sociální prostory svrchovaně významným faktorem. Ostatně právě proto také zahraniční firmy velmi často využívají možností školení a stáží svých českých zaměstnanců v mateřských provozech v zahraničí.

Existenci těchto transnacionálních sociálních prostorů (stejně jako vysoký vliv globalizačních tendencí) a jejich mimořádný význam v podnikatelské sféře lze dokumentovat také tím, že je to právě ona, která nejrychleji přejímá západní modely sociálního a ekonomického jednání. Pozoruhodný je v tomto směru vývoj malých a středních firem, především ve vztahu k zákazníkovi nebo k obdobným obchodním partnerům. Naopak státní správa nebo velké polostátní či státem různě subvencované podniky se potýkají s přežíváním „komunistické morálky“ snad nejvýrazněji. Oblast práce a pracovní etiky je polem, kde se může vliv západní ekonomické kultury nejvíce uplatnit. Nepřímým důkazem toho je situace ve státních podnicích, které do kontaktu se západním prostředím nepřišly a tudíž se stále potýkají s vysokou mírou práce „na oko,“ s toliko formálním naplňováním pracovní doby, s nízkou efektivitou, trvalým rozkrádáním majetku, atd.

Pracovní oblast, jakkoli stále postižená řadou negativních faktorů socialistického výrobního systému nebo i starších, je zároveň sférou, v níž se uplatňuje jistá konkrétní převaha české společnosti nad srovnatelnými západními strukturami. Jde o flexibilitu práce, ovšem v poněkud odlišném hledisku, než je obvykle vymezována. Zatímco totiž flexibilita pohybu je u české populace velmi nízká, jednak vinou tradice a ve druhé řadě trvalou státní regulací trhu s byty, v českém podnikatelském prostředí se široce uplatňuje flexibilita časová a funkční. Dokonce v té míře, že v některých případech můžeme hovořit o zneužívání českých zaměstnanců jejich zaměstnavateli (českými i zahraničními).

Největší rozdíly panují především v porovnání s Německem a Rakouskem, protože česká společnost - byť zde hovoříme toliko o zaměstnancích v podnikatelském sektoru - je v tomto případě podstatně bližší anglosaskému modelu. *„Ty Němci, co vystudovali, to budou dělat a za tím půjdou, ale že by přešli z oboru do oboru, to neudělaj, snažej se v tom oboru udržet ... Úžasný je to, že ty lidi tady jsou i třeba z hlediska pracovní doby daleko flexibilnější než v Německu. Tady když někomu řeknete: ‘Zůstaň tady po práci a dělej dál, potřebujeme to dotáhnou,‘ tak tady zůstanou, přijdou v neděli do práce. V Německu se v neděli nesmí pracovat, to už je první problém, ale oni by ani nechtěli. Ty lidi tam jsou už na určité úrovni blahobytu, tak pro ně je důležitější bejt doma s rodinou, jít si s kamarádama zahrát tenis nebo projet se na kole, příplatek za neděli oni odmítnou.“* Tato situace je na jednu stranu výsledkem obavy ze ztráty zaměstnání, především obavy ze ztráty zaměstnání u zahraniční firmy, která jsou většinou lukrativnější než srovnatelné

pozice u českých firem. Dotud by šlo o výraz podřízenosti a zároveň spotřebního individualismu, jež hledí toliko na materiální hodnoty.

Situace se ovšem opakuje i v případě českých firem a jejich zaměstnanců; toto vysvětlení nadto nepostihuje jiný důležitý rozměr českého podnikatelského prostředí, totiž funkční flexibilitu. Jde o schopnost improvizace, nalézání nových a netypických řešení, schopnost měnit profese atd. „*Improvizace pro Čechy je taková ta drzost. Ono to má hodně původu i v blafování, vlastně tu strategii dotáhli až do toho extrému. To improvizování jsou Češi schopní pěkně vytěžit s minimálními prostředky slušný výsledek. To je taková ta určitá česká zvilost,*“ zatímco západní odborníci (a především odborníci v EU) jsou závislí na řadě vnějších, environmentálních faktorech, jejichž existenci pro svou profesi potřebují a bez nichž jsou bezradní. „*Improvizace jsou neštěstím českého národa, ale lidé v určitých oborech mají sebemotivační schopnost. Nad výrobkem přemýšlí, je tam víc kreativity. Němec sklapne lis, je to nějaký křivý a jemu přijde, že to asi tak má být. A český člověk řekne: ‘To přece není ono!’*“

Česká „strategie přežití“ dokáže v obtížnějších podmínkách dokáže přinášet uspokojivé výsledky a v podmínkách ideálních vede k rychlému a výraznému úspěchu. Není totiž jistě náhodou například ani to, že většina českých emigrantů na Západ v průběhu komunistické vlády - jakkoli je třeba si uvědomit, že jde o systematicky zkreslený vzorek, ovšem do značné míry podobně, jako je tomu v případě podnikatelů - zde po poměrně krátkém iniciačním období dosáhla nadprůměrného socioekonomického statutu (Nešpor 2002). Slovy českého respondenta, s nimiž se ale do značné míry ztotožňují i jeho západní kolegové, „*Takový znak, který si my Češi pořád přisuzujeme, že je naše pozitivní deviza umět se rychle přizpůsobit, umět rychle najít řešení v nové situaci ... Ve chvíli, když přijde na věc, [naši kolegové z Německa] s úsměvem řeknou: ‘no jo, vy jste to zvládli, u vás tohle jde. My bysme to s našima lidma udělat nemohli.’*“

Negativními rysy této funkční flexibility jsou ovšem mnohdy až přílišné spoléhání na sebe sama a zkratkovitá, intuitivní řešení. Neochota podřídit se zavedeným systémům, která vede k jejich obcházení, v mnohých případech zcela zbytečnému, a naopak vystavuje manipulaci ze strany vedoucích pracovníků. Tím snižuje beztak nízkou míru sociální důvěry. Ještě důležitějším omezením této relativně vysoké české flexibility je ovšem faktor strukturní; tento typ časové a funkční flexibility totiž dochází uplatnění vynuceně. Jak říká náš anglosaský respondent: „*Češi jsou šikovní a někteří i pracovití - když maj pocit, že na tom záleží, nebo když jsou k tomu nuceni.*“ Jinak řečeno, vysoká míra flexibility se uplatňuje především v konkurenčním podnikatelském prostředí, zatímco monopolní podnikání nebo funkci státní správy prakticky vůbec neovlivňuje. Navíc i v případě podnikatelů, respektive jejich zaměstnanců, vytváří „obranou reakci“ v podobě poměrně vysoké míry fluktuace zaměstnanců, která je v některých sektorech dokonce vyšší než v západní Evropě. Ačkoli bychom čekali opak, zejména uvažíme-li třeba velmi nízkou místní flexibilitu české populace, nebo míru stability pracovních míst v období vlády komunistického režimu, západní zaměstnavatelé jsou mnohdy nespokojeni s vysokou mírou fluktuace českých zaměstnanců. Kanadský farmář si stěžuje: „*když dám inzerát, tady mám třeba dvacet slečna přijde. A oni jen [=za] pět let byli u pět jiný firmy. A to pro mě už není tak atraktivní - já budu číslo šest a příští rok bude hledat další práci.*“ S tím souvisí i každodenní kvalita práce, na kterou se dá spolehnout a která má zaručenou odbornou úroveň. Západní podnikatelé ji obvykle vyžadují a tím mohou české prostředí kultivovat. Česká flexibilita také v sobě nemusí skrývat iniciativu, ani odvalu prosazovat se s dostatečnou razancí do vedoucích funkcí. Proto také ve firmách se zahraničními vlastníky mají Češi dosud jen podřízená postavení.

Závěry

Provedený výzkum odhalil, že česká transformace dosud neodstranila nejdůležitější principy fungování socialistické ekonomiky. Tyto principy dokonce patří - vedle dovezených „kapitalistických ctností“ - k jednomu ze dvou ohnisek, které řídí vnitřní chod současného českého hospodářství i jeho aktérů. Synkretismus ideologicky propagovaného kapitalismu a socialistických návyků tak vytváří prostředí, kde lze reakce partnerů předvídat jen s obtížemi.

V přítomné studii jsme se zaměřili na rozkrytí některých základních principů tradičního chování českých podnikatelů i zaměstnanců, které ve své podstatě nabývají podoby mentalitních rysů, kategorií ekonomické kultury. V této souvislosti upozorňujeme především na hluboké hodnotové zakotvení, které se projevuje ve vztahu k času. Ideálně-typický Čech se tradičně opírá o tradici a minulé zásluhy, k tomu se připojuje okamžitá spotřeba. Široce založené podnikatelské a zaměstnanecké strategie předpokládají jasnou vizi a cíl, který se má v budoucnu přiblížit, snaha o dlouhodobé nasazení s cílem urychlit kariérní postup, anebo zvýšit prosperitu podniku, jsou něčím, co teprve musí zprostředkovat příklady ze zahraničí. Není ovšem jisté, zda Češi tento vzor přijmou, anebo raději zvolí cestu, která více odpovídá místním zvyklostem. Tradiční je v Česku totiž nejen vztah k času, ale také k socioekonomickým institucím. A podobně jako pro člověka, který je zahleděn do minulosti, nemají přítomné výzvy velký význam, také tradiční etika socialistického hospodaření nepředpokládá, že může nastat změna. Vystačí si sama se sebou, a dokonce se v novém prostředí posiluje. Typickým příkladem může být skutečnost, že druhá polovina 90. let sice odstranila některé zhoubné jevy začínající socioekonomické transformace, ať již se tak stalo prostřednictvím generační výměny či (spíše) v důsledku „konce revoluce,“ nicméně ty byly „nahrazeny“ mnohem větší mírou korupčního chování a existencí dalších semilegálních a nelegálních praktik.

Modelový ekonomicky aktivní Čech stále zdůrazňuje okamžitou spotřebu a veřejné záležitosti nechává na státu. Přitom se snaží svůj prospěch ještě zvýšit tím, že obchází zákonná pravidla vždy, když se to vyplatí. Tím vznikají úhybné strategie a korupční sítě, které umožňují bránit se před státními regulacemi a stát pouze využívat. Čech potom není schopen racionálního jednání ani při obchodním jednání, nýbrž často utíká do emocí. Mocenský či emoční nátlak se velkou měrou uplatňuje také ve vztazích uvnitř podniků. Přírozeným důsledkem je nízká míra důvěry, kterou nahrazují klientelistické vazby. Tím se ještě posiluje vztah ke hmotnému majetku, který už neslouží jen k okamžitému konzumu, ale rovněž do určité míry k reprezentaci sociálního postavení.

Západní investoři obvykle tyto tradiční hodnoty nepřebírají, nemohou jim ani úplně rozumět. Musí však na ně reagovat, což někdy může vést k mocenskému nátlaku, případně ke korupčnímu jednání. Samotné podniky se zahraničními majiteli přitom však většinou zůstávají enklávami západního podnikatelského stylu, byť zpravidla rozšiřují svůj vliv na české dodavatele. České podniky však zároveň udržují svůj vlastní styl, ten postupně rozvíjejí a mění podle podmínek. V některých sektorech hospodářství se pevně zahnízdila korupce, rovněž se vracejí staří „odborníci“, kteří se snaží svůj podnik nebo své odvětví uzavřít před veřejnou kontrolou. Stále se zdokonalují způsoby, jak získávat do ekonomiky peníze ze státního rozpočtu, s tím se posilují intervence politiků.

Prostředím, kde se nejvíc daří propojit české a západní ekonomické prostředí, je samotný pracovní proces. Češi se dnes obvykle musí vzdát svých úhybných strategií, protože – řečeno ve zkratce – ve výrobní hale je vidět, který způsob práce je více efektivní. Stinnou stránkou této skutečnosti však je, že právě s výjimkou manuálních profesí dosud nebyla vytvořena kritéria pro prověřování kvality práce. Při bezprostřední spolupráci je však možné vidět i výhody „české flexibility“, tedy schopnost rychle se přizpůsobit a hledat řešení i v kritických situacích, rovněž

ochotu déle pracovat. Tuzemští podnikatelé dosud soudí, že tyto české vlastnosti jim umožní rychle dostihnout západní ekonomiky, západní by spíše uvítali, kdyby se flexibilita změnila na zvyk pracovat v konkrétní specializaci s pravidelně vysokým výkonem a ve snahu průběžně zlepšovat svou kompetenci.

Na závěr lze vznést hypotézu: právě na pracovním poli je možné nejdříve obnovit „kapitalistické ctnosti“. Vyšší produktivita pak může vést k tomu, že kvalifikovaní pracovníci nebudou považovat za nutné užívat korupční a úhybné strategie. Teprve na základě ekonomického úspěchu je pak možné překonat rozšířený strach ze selhání v novém, otevřeném prostředí: „*Svoboda je pro mě velmi velkou hodnotou. Kdybych se nechal zaměstnat, tak bych teoreticky měl větší jistoty, méně starostí, kratší pracovní dobu, ale přišel bych o svobodu,*“ říká jeden z úspěšných. Sebevědomím takových podnikatelů se pak mohou prosadit přímé a jednoduché postupy, které vedou ke snížení transakčních nákladů. „*Do účetnictví je nejjednodušší napsat, jak jsem to opravdu udělal. Když vymyslím nějakou lež, fígl, podfuk, tak je tam takových klíčků, že podfuk stejně někde vyleze,*“ říká jeden z živnostníků a dokonce věří, že takovou filozofii vyznává většina. Samozřejmost rozumného chování pak jeden z jeho kolegů zažil ve Spojených státech: „*Kontakt se všemi kategoriemi šéfů je pro nás až extrémně neformální, bezproblémový. Každý je připraven na to, že se lidi budou ptát, ať už na cokoli a že budou dostávat odpovědi. Našinec poznamenaný školstvím a způsobem komunikace doma a na pracovišti má na začátku problém, než zjistí, že není co prolamovat. Je to věc zcela otevřená a bezproblémová.*“

Literatura

- Berger, Peter L., Samuel P. Huntington (eds.) 2002. *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press.
- Bonacich, Edna 1980. „Middleman Minorities and Advanced Capitalism.“ *Ethnic Groups* 2, 1980: 211-219.
- Brouček, S., K. Hrubý, A. Měšťan (eds.) 2001. *Emigrace a exil jako způsob života*. Praha: Karolinum + EÚ AV ČR.
- Eisler, Jerzy 2001. „Krizové jevy v Polsku let 1948-1989.“ Pp. 133-158 in *Mezi dvěma transformacemi. Československo a Polsko v letech 1947(1948) - 1989*. Praha: MŠMT ČR + FF UK.
- Faist, Thomas 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Heertz, Noreena 2001. *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: The Free Press.
- Holý, Ladislav 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Light, Ivan, Steven J. Gold 2000: *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Mareš, Petr 2001. „The Czechs: Jobs and Work.“ *Czech Sociological Review* 9, (1): 69-84.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*. Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:4. Praha: SoÚ AV ČR.
- Orenstein, Mitchell A. 2001. *Out of the Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Paczkowski, Andrzej 1995. *Pól wieku dziejów Polski 1939-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.
- Popper, Karl Raimund 2001. *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH.
- Potůček, Martin et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Sennett, Richard 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: Norton.
- Szelenyi, Iván, Katherine Beckett, Lawrence P. King 1994. „The Socialist Economic System.“ Pp. 234-251 in N. J. Smelser - R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton - New York: Princeton University Press + Russell Sage Foundation.
- Szelenyi, Iván, Gil Eyal, Eleanor Townsley 1998. *Making Capitalism without Capitalists*. London: Verso.
- Toffler, Alvin 1992. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce.
- Večerník, Jiří 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38, (1-2): 55-77.
- Večerník, Jiří 2003. „Český kapitalismus, institucionální prostředí, pracovní hodnoty a flexibilita.“ Pp. 69-86 in *Proč tak těžko...? Výroční publikace ISEA*. Praha: ISEA.

Česká veřejná správa jako aktér ekonomického vládnutí v rozšířené Evropské unii

Marek Skovajsa

Přínos, který pro českou společnost může znamenat vstup do Evropské unie, není zajištěn předem pouhým přijetím mezi její členy. Závisí do značné míry na připravenosti jednotlivců i institucí využít příležitostí, které vstup otevírá. Členství v Unii mimo jiné nabízí příslib ekonomické prosperity. Ta je však vázána na kvalitu socioekonomických institucí a regulativního rámce, který vytváří stát a veřejná správa. Nedávná komunistická minulost a ještě čerstvější zkušenost v mnoha ohledech nevydařené a stále neukončené transformace dávají jen málo důvodů k domněnce, že česká státní správa je schopna poskytnout maximálně příznivý rámec pro využití potenciálu ekonomického i sociálního rozvoje, který se jako příležitost objeví s plným členstvím v Unii.

Bezprostřední vyhlídky na rozšíření EU současně vyvolávají otázku, jak efektivně se dokáží veřejné správy nových členských zemí zapojit do procesů spolupráce s centrálními orgány Unie a s veřejnými správami jednotlivých členských zemí. Je jistě pravda, že spolupráci si mohly vyzkoušet a osvědčit tak svou kompetenci v tomto ohledu již během předvstupního procesu. Plné členství v Unii však s sebou ponese možnost i nezbytnost aktivně se podílet na přípravě politických rozhodnutí a tím i kvalitativně nové nároky na veřejnou správu. Vzhledem k tomu, že příprava na vstup do EU se nesla ve znamení jednosměrnosti požadavků, tj. Evropská unie stanovila podmínky a členské země se je tu ochotněji tu méně ochotně snažily splnit, nabízí se další otázka, a sice jestli tato jednosměrnost zůstane zachována i v období po vstupu. Bude další rozvoj spolupráce mezi veřejnými správami České republiky a EU cele ve znamení přejímání modelů z vyspělejších evropských zemí českou veřejnou správou? Nejde tu však jen o přenos institucionálních designů z evropského prostředí do českého. To, zda úspěšně zapustí kořeny v novém prostředí, závisí na způsobech vnímání sociální reality a definice situací sdílených sociálními aktéry, jinými slovy na kultuře těch, kteří mají zaváděným institucím vdechnout život v novém konkrétním prostředí. Mezi kulturou a institucemi může existovat harmonie, stejně tak je ale možné si představit situaci, kdy značná rozdílnost mezi nimi povede k neúspěchu zavádění některých institucí.

Současně s příchodem institucionálních designů z vyspělejších zemí přicházejí – ať už ve formě implicitních očekávání vtělených v importovaných institucích, nebo jednotlivců, nositelů západoevropské kultury - také sociokulturní obsahy, které se v mnoha ohledech liší od domácích. To nás staví před další otázku: povede evropská integrace ke sblížení kultur mezi kandidátskými a členskými zeměmi (aniž bychom předpokládali, že existuje něco jako jednotná evropská kultura), a pokud ano, půjde opět o import ze Západu nebo spíše o vyváženou kombinaci obou kulturních typů? Je například možné očekávat, že evropské centrální instituce převezmou něco z výbavy pracovních návyků, způsobů řešení problémů apod. českých úředníků? Vzhledem k setrvačné povaze kultury (Elkins - Simeon 1979) se lze domnívat, že kulturní obsahy budou představovat oblast, v níž si česká společnost udrží své specifické odlišnosti déle a snáze než v oblasti zavádění institucí. Tuto kulturní setrvačnost je třeba chápat současně jako požehnání a prokletí pro vyhlídky další kultivace české společnosti a ekonomického života. Na jednu stranu kultura jistě představuje sféru, v níž nachází naplnění potřeba společnosti dosahovat potvrzení své jedinečnosti a identity. Na stranu druhou a vzhledem ke konkrétnímu obsahu české politické a socioekonomické kultury ovlivněné nejen komunismem, ale i jinými negativními tradicemi, by bylo žádoucí se některých stránek této kultury zbavit rychle a jednou provždy. Nabízí se tu myšlenka

„managementu kulturní změny“, řízeného procesu úpravy kulturních obsahů tak, aby byly v souladu s dobrým evropským standardem při zachování nepominutelných národních specifik. Myšlenka takovéto řízené změny však vyžaduje znalost kulturní situace kandidátských států, a ta je v mnoha ohledech velmi nedostatečná. Zatímco vystřízlivění z neodůvodněného transformačního optimismu způsobeného selháním převážně makroekonomického přístupu mainstreamové liberální ekonomické teorie přineslo zvýšený zájem o zkoumání institucionálních předpokladů zdravé reformy (Mlčoch 1997a,b; Večerník 1997), teprve v posledních letech bylo věnováno více pozornosti také kulturním faktorům ekonomické transformace ve střední a východní Evropě (např. Höhmann 2001). Kulturní přístup se přitom ukazuje jako nepřehlédnutelná metodologická alternativa, jež se přímo nabízí pro výzkum možného dopadu obou procesů, které určí tvář budoucích členských zemí EU, a to transformace i integrace.

V této studii se soustředím na typické kulturní obsahy, které lze odhalit ve vnímání problematiky rozšíření a rozdílů mezi českým a evropským prostředím u zaměstnanců české a evropské veřejné správy. Zaměření na způsoby vnímání a definování situací vlastní státním úředníkům ve dvou společnostech, které ještě stále představují různé sociokulturní systémy, je příspěvkem k rozboru kulturních předpokladů jak úspěšné integrace české společnosti do Evropy, tak kvalitativního zlepšení rámce ekonomických aktivit pro subjekty působící v dosahu kompetence české veřejné správy.

Veřejná správa v kontextu evropské integrace

O evropské integraci nikdy neplatilo, a to ani přes optický klam způsobený rozsahem ekonomické agendy ve sjednocující se Evropě, že co do své motivace i rozsahu je především ekonomickým projektem. Politická stránka převažovala zcela jistě v počátcích evropské integrace a začala získávat opět na významu zrychleným tempem v 90. letech, kdy došlo k tak přelomovým rozhodnutím, jako bylo zabudování politických pilířů II. a III. do struktury Evropské unie Maastrichtskou smlouvou nebo včlenění potencionálně značně „politické“ oblasti sociální politiky a zaměstnanosti sociálních práv do primární legislativy EU smlouvou z Amsterdamu. Jak ukázala velmi dobře vnitroeurovská krize kolem války v Iráku v první polovině roku 2003, některé z těchto kroků je zatím nutné chápat spíše jako projev snahy dát integrované Evropě společnou politickou identitu než jako potvrzení jejího dosažení. Přesto je zřejmé, že politická integrace nabírá na obrátkách a staví země Evropské unie před výzvy kvalitativně nového druhu.

Co platí o politické stránce integrace obecně, platí ještě více o tom jejím aspektu, jímž je regulace ekonomického života členskými státy nebo centrálními orgány EU. Vezmeme-li v úvahu, jak významnou roli hrála ekonomická integrace ve sjednocování Evropy od roku 1951, můžeme říci, že nejrůznější aspekty politického rozhodování o ekonomických záležitostech spadajících do kompetence EU jsou nejdéle a nejlépe integrovanou součástí budovy jednotné Evropy. Sem patří zejména vytvoření soustavy společných orgánů pro přijímání norem, činění politických rozhodnutí a správu společných záležitostí, jimiž jsou Rada ministrů, Evropská komise, Evropský parlament a další instituce. Nesmí se však zapomenout na méně okázalý a pomalejší aspekt této stránky evropské integrace, jímž bylo sbližování systémů státní správy zemí ES či EU sobě navzájem nebo společné správě v centrálních evropských institucích, vždy ovšem při zachování národních tradic či jiných specifik. Nutnost pravidelně spolupracovat při výkonu činnosti s partnery z jiných zemí a bruselského centra přirozeně vedla, když ne přímo ke sjednocení praktik a způsobů práce mezi jednotlivými veřejnými správami, tak alespoň ke zvýšení schopnosti efektivně plnit požadavky Evropské komise na implementaci obecně závazných norem Společenství.

I přes rychlý rozvoj politických dimenzí evropské integrace v poslední dekádě zůstává ekonomická integrace stále tím nejsilnějším pilířem evropské stavby. Právě z tohoto důvodu tvoří admi-

nistrativní instituce a nástroje, které byly utvořeny za účelem jejího řízení a rozvoje, nejrozsáhlejší složku celého politicko-administrativního aparátu sjednocené Evropy. Vzhledem k tomu, že i v oblastech, kde integrace pokročila nejdále, jako je tomu v případě tzv. společných politik, zůstávají nemalé správní kompetence v rukou národních administrativních aparátů, ukazuje se jako klíčový požadavek, aby národní a nadnárodní úroveň státní správy spolu efektivně spolupracovaly. Přitom jen malé procento úředníků centrálních evropských institucí působí v členských státech, implementace evropských politik je z velké části ponechána na správních aparátech členských zemí. Je ovšem známo, že veřejné správy zejména politicky vlivných států v Unii této dělby práce zneužívají k blokování implementace těch evropských norem, které považují za nevýhodné. Neefektivnost v uskutečňování rozhodnutí EU tedy rozhodně nemusí být dokladem nevyspělosti a slabé tradice národní veřejné správy, jak to ostatně výmluvně ilustruje chronické umístění Francie na dně tabulek hodnotících včasnost implementace evropských směrnic (Nugent 1999: 135). Jistě však platí opačná závislost, tj. že nedostatečně vyspělá státní správa není schopna efektivně implementovat normy evropských centrálních orgánů.

Evropská unie skýtá obraz plurality správních systémů, které nacházejí národně specifické cesty ke splnění požadavků na efektivitu a včasnost implementace ze stany Evropské komise. Pro kandidátské státy bylo jedním z předpokladů úspěšné přihlášky do EU posílení jejich administrativní kapacity v souladu s požadavky Evropské komise, a to opět při respektování domácích správních tradic. Míra jejich úspěchu samozřejmě také závisí na kulturním vybavení zaměstnanců státní správy a jeho slučitelnosti s cíli vyžadovanými procesem zapojování do evropských struktur.

Česká veřejná správa v procesu evropské integrace

Vše, co bylo dosud řečeno o situaci administrativních systémů a kultur v Evropské unii se s blížícím se datem vstupu přirozeně stále více dotýká i České republiky. V případě jejím a ostatních kandidátských zemí z bývalého východního bloku se ukazuje obzvlášť jasně důležitost kulturní analýzy pro porozumění možnostem a limitům jejich transformace a integrace. Právě kultura totiž v sobě ukládá sedimenty minulých historických zkušeností, které přežívají i v dobách prudkých sociopolitických změn a působí za nových politických a institucionálních podmínek. Tak jako v ostatních postsocialistických zemích, ale v některých ohledech ještě výrazněji, spoluurčuje tvář současné české společnosti tíživé dědictví komunismu. To má jednak podobu „objektivní“ jakožto relativní zaostalost a zchudnutí české společnosti oproti nejvyspělejším zemím světa, jednak podobu kulturní zátěže sestávající z nejrůznějších zažitých návyků, představ a způsobů chápání sociální skutečnosti, které, řečeno s jistou nadsázkou, komunismu umožňují vést velmi čilý posmrtný život. To platí o všech aspektech sociálního života včetně fungování státní správy a ekonomických aktivit. Večerník (2002: 64) hovoří o třech typech přežitků z období komunismu, které snižují kvalitu kulturního zázemí pro fungující ekonomické a politické instituce: atomizaci, demoralizaci a materializaci. Tyto relikty komunistického způsobu života se uplatňují nejen v ekonomické sféře, ale také ve státní správě. I o jedincích působících ve státní administrativě lze říci, že se do jejich chování promítá snížená schopnost identifikace s nadindividuálními celky provázená nedostatečnou nebo nulovou loajalitou vůči nim (atomizace); stejně tak se lze domnívat, že státní úředníci projevují jinak než ostatní členové postkomunistických společností zvýšený sklon v rozporu s morálními kritérii požadujícími zohlednění obecného blaha usilovat o osobní zájem nebo zájem úzké rodiny (demoralizace); a zřejmě také platí, i když tento rys nemá v konkrétní oblasti státní správy takovou důležitost jako jinde, že zaměstnanci státní správy v některých situacích hodnotového konfliktu upřednostňují materiální statky před hodnotami jiného typu více, než je běžné v západních zemích (materializace). Hledání vlastního prospěchu na úkor státu a celé společnos-

ti nabírá v případě zaměstnanců státní správy podob náchylnosti ke korupci v nejrůznějších podobách⁴, odmítání přijmout transparentnější způsoby práce, přehnané podřízenosti vůči nadřízeným úředníkům a politickým vlivům, vyhýbání se zodpovědnosti či nízké pracovní motivace, abychom jmenovali jen ty základní.

Integrace České republiky do evropských struktur představuje významnou pobídku pro překonání komunistického dědictví i v oblasti státní správy a ekonomického života. Korupční skandály, které propukají v jednotlivých členských státech nebo na celoevropské úrovni, jako např. ten, který vedl v roce 1999 k odstoupení Evropské komise pod předsednictvím Jacquese Santera, samozřejmě ukazují, že ani vyspělé západoevropské společnosti nejsou ušetřeny pokusů o získání soukromého prospěchu při výkonu veřejné správy. I přesto však zůstává nepochybným, že přijetí evropských standardů představuje pro Českou republiku a ostatní kandidátské státy kvalitativní pokrok v oblasti podnikání i veřejné správy (Klvačová 2003: 240). Již předvstupní proces sblížení mezi ČR a Evropskou unií přiměl český stát, aby přijal řadu opatření zmenšujících manévrovací pole pro nelegální praktiky v oblasti státní správy. Vyžádalo si to plnění tzv. Kodaňských kritérií, které bylo podmínkou přijetí do Unie. Z různých příčin, z nichž jistě nikoli poslední je nedostatek politické vůle, však i přes opakovanou kritiku Evropské komise zůstávají v oblasti přizpůsobení české veřejné správy standardům EU slepá místa, jako např. v případě zadávání veřejných zakázek nebo odpolitizování státní služby⁵.

První etapa socioekonomické transformace se nesla v duchu úsilí o co nejradikálnější omezení moci dříve všemocného státu. Její součástí bylo ze zpětného pohledu neuvážené oslabení nebo zničení některých funkčně nezbytných složek zejména v oblasti ekonomického plánování, ale také rozvoje veřejné správy. Transformace v kombinaci s připojováním k Evropské unii postavila Českou republiku stejně jako jiné postkomunistické státy před úkol na jedné straně odstranit pozůstatky socialistického státního paternalismu, ale na straně druhé také vybudovat stát schopný plnit správní, regulativní a plánovací funkce nezbytné pro vybudování fungujícího tržního hospodářství (Bruszt 2002: 121). Vytvoření funkčního regulativního státu se zdařilo lépe v těch post-socialistických zemích, kde úroveň ovládnutí státu (state capture) a moc vlivových sítí zájmových skupin byly nižší a kde se současně podařilo decentralizovat procesy politického rozhodování a zapojit do nich široký okruh aktérů, jakými jsou nezávislé státní orgány, různé úrovně státní správy, zástupci občanské společnosti aj. Výsledek pro Českou republiku je hodnocen poměrně příznivě (Bruszt 2002: 133), avšak stoupající úroveň vnímání korupce, pomalost správní decentralizace a zdoluhavé vylepšování právního rámce zajišťujícího hladké fungování trhu svědčí o tom, že i v českém případě funkční stát vzniká za velkých porodních bolestí.

To platí i o rozvoji moderní a efektivní veřejné správy. Všechny hodnotící zprávy Evropské komise od první do zatím poslední upozorňovaly na nezbytnost posílit administrativní kapacitu České republiky v souvislosti s plněním kodaňských kritérií, zejména schopností převzít závazky plynoucí z členství v Unii (Evropská komise 1997: 103-109; Evropská komise 2002: 138). Podpora vytváření institucí ovšem nekončí datem vstupu České republiky do Unie, ale bude pokračovat i potom, a to částečně jako „dohánění“ standardů běžných v evropských státech a částečně už ovšem v rámci procesu trvalého zdokonalování systému evropského vládnutí, jehož principy stanovila tzv. Bílá kniha o evropském vládnutí z roku 2001 (Evropská komise 2001).

⁴Podle Hellman – Jones - Kaufmann 2000 sem zařazujeme administrativní korupci, vlivovou korupci i ovládnutí státu.

⁵Zákon o státní službě, který má odpolitizování garantovat, byl přijat Parlamentem ČR v roce 2002 a vejde v platnost v roce 2004. Z návrhu zákona byla odstraněna ustanovení zajišťující státním úředníkům definitivu.

Pro vývoj české veřejné správy v transformačním období byla po většinu 90. let charakteristická nekonceptnost a nízká priorita přikládána správní reformě koaličními pravicovými vládami. Ustavení funkčních a tedy i dostatečně silných správních institucí se považovalo za méně závažný cíl vzhledem k primárnímu důrazu na domněle spontánní samoutvářecí schopnosti trhu (cf. Purkrábek: 386 in Kabele - Mlčoch 2001). Příznakem tohoto stavu byla skutečnost, že první souhrnná analýza stavu české veřejné správy byla publikována díky podpoře EU až koncem 90. let (Národní vzdělávací fond 1998). Tato analýza identifikovala hlavní bolavá místa české veřejné správy, kam kromě již zmíněné neexistující koncepce jejího rozvoje patří katastrofální úroveň řízení lidských zdrojů, politizace státní služby, slabá motivace pracovníků a chaotická organizace. Odstranění těchto závažných nedostatků se od roku 1998 trvale udržuje na předních místech programu sociálnědemokratických vlád, avšak proces správní reformy je velmi zdoluhavý a naráží na problém nízkého politického konsensu. Jak ukazuje příklad zákona o státní službě, pomalost reforem správní soustavy je třeba přičítat také nedostatku politické vůle podniknout v co nejkratší době kroky, které doporučují nezávislé instituce i Evropská unie.

Proces přizpůsobení evropským standardům nevyžaduje, ba ani nepřipouští mechanické přesazení institucí vyvinutých v evropském kontextu do českého prostředí. V mnoha případech v rámci integrace ČR do EU i mimo ni byly do českého prostředí implantovány instituce vyzkoušené jinde a je třeba říci, že často, jako např. v případě Ústavního soudu, Komise pro cenné papíry nebo úřadu ombudsmána, úspěšně. V mnoha jiných případech se naopak český stát rozhodl postupovat vlastní cestou a nedá se říci, že zcela ku prospěchu věci, jak ukazují např. zatím nedotažené pokusy o reformu českého soudnictví nebo také způsoby meziresortní koordinace evropských záležitostí, a to i přes nespornou institucionální vynalézavost české exekutivy a zákonodárců. I přes tyto skutečnosti se však myšlenka tzv. institucionálního xeroxu, tj. prostého překopírování institucí do přijímající země, musí jevit jako výsledek příliš zjednodušujícího pohledu na záludnosti postkomunistické transformace. Jejich úspěšnému zavedení stojí v cestě kulturní obsahy, které mohou vést k tomu, že instituce se sice takzvaně „ujme“, ale nefunguje účinně, nebo se v procesu zavádění modifikuje tak, aby plnila jisté skryté funkce, jež jsou v rozporu s jejím určením. Úpravy stávajících institucí a vytváření institucí nových je tak třeba chápat spíše jako proces oboustranného ovlivňování institucionálních návrhů a jejich kulturního pozadí, v němž není dopředu nikdy jisté, k jakému konkrétnímu výsledku povede. Institucionální reforma se jeví jako dlouhodobá proměna, jež probíhá metodou pokusu a omylu, a u níž právě proto získávají na významu procesy ohodnocení a zpětné vazby umožňující pružně nahrazovat ne zcela vyhovující výsledky interakce mezi kulturou, institucemi ale také samozřejmě zájmy produkty vhodnějšími.

Obraz veřejné správy České republiky, který nabízejí mezinárodní výzkumy a hodnotící zprávy Evropské komise i jiných institucí, není příliš lichotivý. Značné rozdíly proti členským státům EU lze vysvětlit komunistickou minulostí, ale o to znepokojivější pak jsou sice menší, ale přesto patrné rozdíly vůči dalším postkomunistickým kandidátským zemím, zejména ostatním členům tzv. lucemburské pětky, společně se kterými byla Česká republika v roce 1998 vyzvána k zahájení předvstupních vyjednávání. Obzvláště nepříznivé je hodnocení korupce. Česká republika se v měření tzv. indexu vnímání korupce prováděného nevládní organizací Transparency International už několik let propadá na stále nižší příčky. V hodnocení za rok 2002 skončila ze všech pěti kandidátských zemí lucemburské pětky na nejhorším místě (tab. č. 2).

Tabulka 2. Srovnání zemí tzv. lucemburské pětky podle indexu vnímání korupce v roce 2002

Země	Celkové pořadí	Index CPI
Slovinsko	27.	6,0
Estonsko	29.	5,6
Maďarsko	33.	4,9
Polsko	45.	4,0
Česká republika	52.	3,7

Zdroj: Transparency International ČR, www.transparency.cz/index.php?id=38, 23. 9. 2003. Upraveno.

I když výsledky tohoto srovnání je třeba bát s jistými výhradami, neboť měří korupci podle subjektivních indikátorů a jeho metodologie se v různých letech mění, dává jasný signál, že korupce představuje v české státní správě závažný problém. To potvrzují i pravidelné zprávy Evropské komise (Evropská komise 2002), nevládních organizací a české vlády (Vláda ČR 2003). Zpráva monitorovacího programu OSI označuje korupci za součást dědictví komunismu, poukazuje však na mezeře v českém zákonodárství, které brání účinnému boji proti ní. Sem patří nefunkční zákony o střetu zájmů, státní službě a zadávání veřejných zakázek. Vedle státní správy a soudnictví zpráva upozorňuje na silnou úroveň korupce v zákonodárných orgánech, umožněnou žádnou nebo špatnou regulací lobbyismu a rozsáhlou poslaneckou imunitou (Open Society Institute 2002).

Kultura jako faktor ovlivňující přibližování české veřejné správy EU

Jednání veřejné správy je tematizováno z hlediska kulturní analýzy tehdy, když se předmětem studia stávají orientace, které vedou její zaměstnance k upřednostňování určitých typů jednání na úkor jiných. Kulturu lze pro účely zkoumání politického nebo ekonomického života definovat jako „sdílené kognitivní obsahy, hodnoty, normy a expresivní symboly“ vztažené k odpovídajícím způsobem definované předmětné oblasti politiky nebo ekonomiky (cf. DiMaggio 1994: 27). Kultura podle tohoto vymezení představuje velmi široký pojem, jehož smysluplné použití v sociálním výzkumu a teorii musí postupovat nanejvýš obezřetně, má-li si zachovat konceptuální jasnost a vysvětlovací hodnotu. Ve vztahu k jednání plní kultura úlohu filtru, který omezuje množinu obecně možných alternativ na určitý počet, ale nemá schopnost determinovat jednjícího ke konkrétní volbě. Slovy jednoho vlivného příspěvku k ujasnění metodologického statusu tohoto pojmu, kultura je „stav mysli“ (mind set), jehož důsledkem je omezení pozornosti na užší než plnou škálu alternativních chování, problémů a řešení, jež jsou možné z logického hlediska“ (Elkins - Simeon 1979: 128). Tíž autoři ve svém pojednání dovozují, že kulturu takto pojatou lze studovat jedině komparativně, tj. hledáním rozdílů v kultuře dvou jednotek jakožto vysvětlení rozdílnosti nějakého jiného jejich rysu (Elkins - Simeon 1979: 131).

Vzhledem k předmětu zkoumání, jímž jsou kulturní předpoklady fungování institucí, se jeví jako vhodné následovat Elkinse a Simeona i v důsledném rozlišení mezi kulturou a institucemi. To je přístup, který je v rozporu s některými širokými antropologickými koncepcemi kultury, jež zahrnují kromě přesvědčení a jiných subjektivních orientací i intersubjektivní způsoby jednání a instituce (Keesing 1974). Tento přístup však převládá ve výzkumu politické kultury, a to z dobrých důvodů. Již jen poukaz na tzv. „institucionální xerox“, tj. přejímání institucionálních modelů z vyspělých západních společností v českém prostředí a s ním spojená zjevná rizika, ukazuje, že instituce a jejich kulturní zázemí jsou dvě různé věci a může mezi nimi existovat značný nesoulad.

Činnost veřejné správy se nachází v průsečíku ekonomického a politického subsystému a jako taková je předmětem analýzy politické i ekonomické kultury. Vzhledem k jisté nenápadnosti státní správy v obou těchto subsystémech, způsobené jednak její závislostí na rozhodovacích politických orgánech, jednak důrazem na soukromé ekonomické subjekty, však zkoumání politické ani ekonomické kultury nevěnovalo veřejné správě dostatečnou pozornost a kulturní analýza správy se tak většinou děje pod hlavičkou správní kultury, což je nejčastěji aplikace modelů organizační kultury na veřejnou správu (Sturm 1989). V tomto příspěvku se pokusím přistupovat ke státní správě pod zorným úhlem její nezastupitelnosti pro ekonomický život společnosti a jako takovou ji včlenit do obrazu ekonomické kultury.

Práce státní administrativy je specifická tím, že je předmětem výzkumu socioekonomické kultury hned ve dvojnásobném smyslu: je totiž sama ekonomickou aktivitou a současně je činností, která se významně podílí na tvorbě regulativního rámce pro ekonomickou aktivitu ostatních subjektů. Do prvního okruhu patří např. otázka, jaké postoje státními úředníky zaujímají k práci, do druhého např. jak přistupují ke zneužívání neformálních kontaktů při úředním rozhodování. Vzhledem k ústřednímu významu regulativního rámce vytvářeného státem a prováděného státní správou pro ekonomický život společnosti se druhý aspekt zdá ještě důležitější než první. Platí však, že je nelze od sebe striktně oddělovat.

Oblastí, na kterou je vhodné zaměřit výzkum ekonomické kultury ve vztahu ke státu a státní správě, jsou třecí plochy mezi státem a ekonomickým subsystémem, kde existuje zvýšené riziko selhávání ze strany státu. Patří k nim riziko porušení rovnosti zacházení (korupce, vyhledávání renty, neformální kontakty), riziko nedostatečné výkonnosti státní správy nebo riziko přílišného zasahování státu do ekonomického života. Jsou to tedy ta témata, která patří do oblasti výzkumu institucionálních podmínek ekonomického jednání a která se v posledních letech, kdy si ekonomové zejména v souvislosti s nepříliš uspokojujícím vývojem v transformačních společnostech uvědomili jejich důležitost, stala předmětem měření a mezinárodních ratingů⁶. Specifikem kulturní analýzy v tomto případě není okruh problémů, jímž jsou institucionální podmínky ekonomického života, které popisují tyto ratingy, ale zaměření na jejich kulturní „zakotvení“.

Analytické rozlišení institucí a kultury umožňuje položit jasněji otázku o možných příčinách neúspěchu institucí zaváděných do české společnosti v souvislosti se vstupem do Evropské unie. Bude-li pro jednoduchost předpokládat vysokou míru souladu mezi institucemi a kulturou v západních zemích, pak otázka úspěchu týchž institucí v postkomunistických zemích může být chápána jako otázka, nakolik se podaří „europeizovat“ jejich ekonomické a politické kultury. Tady se nabízí obraz transplantace, náhrady nefunkční původní kultury kulturou vhodnou k oživení a optimálnímu výkonu institucí. Jako protiklad k tomuto modelu lze postavit obraz přežívání, tj. pokračující existence původní kultury, která přejímá spíše pomalu a v okrajových sférách západoevropské prvky a podle toho se chová nepřátelsky nebo netečně k importovaným západním institucím. Jako třetí lze použít obraz srůstání pro znázornění stavu, kdy se obě kultury mísí a přitom si zachovávají důležitý podíl vlivu na chování členů společnosti. Následující výzkum má mimo jiné za cíl zjistit, který z těchto tří obrazů nejlépe popisuje vývoj kultury státní správy v České republice ve vztahu k EU.

⁶Patří sem mj. index institucionální kvality (IIQ), index kvality správy (QGI), index transformace (IDR), index ekonomické svobody (IEF), index počátečních podmínek (IIC), index liberalizace (LI), index vnímání korupce (CPI), index plátců úplatků (BPI) a další ukazatele vyvinuté a aplikované mezinárodními organizacemi jako MMF nebo Světová banka, případně organizacemi nevládními. Pro jejich přehled a komentář k výsledkům české republiky cf. Kadeřábková - Žák 2003.

Výzkum kulturní adaptace české veřejné správy na členství v Evropské unii

Následující zpráva se zaměřuje na tu složku ekonomické kultury, kterou představují hodnoty a postoje osob zaměstnaných v české státní správě. Opírá se o 10 semistrukturovaných rozhovorů provedených v období od května do října 2003. Vzorek byl konstruován tak, aby v něm byla zastoupena česká ministerstva a další úřady, jež sehrávají důležitou roli v procesu integrace do EU, a to vždy osobami, které mají zkušenost se spoluprací s partnery z centrálních evropských institucí a státní správou členských zemí. Kromě českých úředníků ze čtyř ministerstev a Úřadu vlády byli osloveni dva úředníci Delegace Evropské komise v Praze (jeden občan EU a jeden Čech), další občan EU pracující na zastupitelském úřadě své země v Praze, český zaměstnanec Nadace pro rozvoj občanské společnosti, která v ČR implementuje některé programy EU, a vysokoškolský pedagog - specialista na evropské záležitosti. Vzorek si nemůže činit nároky na reprezentativitu, představuje však poměrně širokou škálu pohledů na evropskou integraci z hlediska českých úředníků i osob působících ve službách EU, které přicházejí do styku s českými úřady. Mezi českými respondenty jsou kromě úředníků českých vládních institucí (5) zařazeny také osoby pracující pro EU (3). Zařazení dvou občanů EU, z nichž jeden je zaměstnancem Evropské komise a druhý působí ve veřejné správě jedné z členských zemí, poskytuje zajímavý materiál pro porovnání kulturních percepce zaměstnanců české a evropské administrativy.

Tabulka 3. Složení výzkumného vzorku podle instituce a občanství respondenta

Č.	Instituce	Občanství
1.	Ministerstvo pro regionální rozvoj	ČR
2.	Ministerstvo zemědělství	ČR
3.	Úřad vlády ČR	ČR
4.	Ministerstvo životního prostředí	ČR
5.	Delegace Evropské komise	EU
6.	Delegace Evropské komise	ČR
7.	Nadace pro rozvoj občanské společnosti	ČR
8.	Univerzita Karlova	ČR
9.	Ministerstvo financí	ČR
10.	Rakouské velvyslanectví v Praze	EU

Analýza rozhovorů byla zaměřena na odkrytí „sdílených kognitivních obsahů, hodnot, norem a expresivních symbolů“, abychom parafrázovali výše uvedenou definici kultury, u nichž se zvláště zřetelně odkrývají rozdíly mezi skupinami respondentů. Kontrasty se podle očekávání vynořily mezi českými a zahraničními respondenty a také mezi českými respondenty pracujícími pro české úřady a pro evropskou veřejnou správu.

V rozhovorech byli respondenti dotazováni na zkušenosti ze spolupráce s evropskými programy během příprav ČR na vstup do EU, předvstupních vyjednávání nebo při implementaci a monitoringu evropských programů. Společným námětem byly také specifické rysy české státní správy ve srovnání s centrální správou EU případně členských států EU. Respondenti byli rovněž požádáni, aby popsali, jak vnímají české a evropské podnikatele a zaměstnance. Dalším tématem byla role korupce a neformálních kontaktů ve vztazích mezi českou veřejnou správou a domácími i zahraničními podnikateli. Zejména v tomto posledním případě bylo nutné dopředu počítat s tím, že odpovědi státních úředníků se budou vyznačovat menší mírou otevřenosti, což se při výzkumu také potvrdilo. Dva zahraniční respondenti byli požádáni, aby vyjádřili své názory na výše uvedené náměty ve vztahu k české veřejné správě a přiblížili své konkrétní zkušenosti z pozice úřed-

níků Evropské komise nebo jednoho z členských států EU.

Následující část zpracovává téma kulturního šoku ze setkání s jinými způsoby vnímání práce veřejné správy u českých i evropských respondentů, dále jsou porovnány očekávání a percepce ve vztahu k oběma systémům správy a také způsoby vnímání korupce a neformálních vztahů a strategie jejich vysvětlení.

Stýkání a potýkání českých a evropských úředníků

V situaci, kdy úředníci české státní správy přicházejí do úzkého pracovního kontaktu s partnery z Evropské unie, kde zejména na počátku 90. let, ale v nezanedbatelné míře i v roce 2003 stále existují rozdílné způsoby práce a odlišné přístupy k formulaci i řešení problémů, bylo možné očekávat, že setkání s mentalitou EU bylo pro české státní úředníky svého druhu kulturním šokem. Ukázalo se však, že tomu tak nebylo. Respondenti podle vlastních slov očekávali a také zaznamenali u úředníků EU velmi dobrou připravenost, výborné jazykové i odborné vybavení, lepší sociální dovednosti a celkově vysokou profesionalitu. První setkání však podle vyjádření jednoho z respondentů, jež sdíleli i ostatní, měla povahu běžné pracovní schůzky a s tím také souviselo to, že si žádný respondent nebyl schopen vybavit jeho podrobnosti. Pokud tato setkání přinesla nějaká překvapení, byla buď situační povahy nebo se týkala odlišností v úředních postupech uplatňovaných při spolupráci. K situačním překvapením patřilo např. použití němčiny místo angličtiny na setkání s německými partnery při uskutečňování projektů přeshraniční spolupráce. Do druhé, významnější skupiny překvapení patřila zjištění, ke kterým respondenti dospěli v raných fázích rozvoje spolupráce s evropskými partnery a která se týkala rozdílností ve způsobu organizace práce a požadavcích kladených na spolupracující strany. Většina těchto zjištění byla pozitivní, jako např. v tomto případě: *„Nezaskočilo nás to, i když na řadu věcí jsme nebyli zvyklí. V minulosti se sice také určitým způsobem plánovalo, ale ne tak jako se plánuje nyní. ... V EU se tedy také dlouhodobě plánuje, ale neklade se důraz na centralismus, ale na to, aby byly podněty přijímány zezdola, od budoucích předkladatelů, s přihlédnutím k regionům, což u nás v minulosti nebylo a na nás to působilo jako pozitivum“.*

Při spolupráci s evropskými partnery se však vyskytly i situace, kdy se česká strana dostala do sporu s partnerskou zemí, protože její požadavky považovala za projev snahy prosadit vlastní zájem na úkor českého: *„Například na česko-rakouské hranici byl nakonec schválen projekt - podnikatelský inkubátor v Třebíči, který se skládá ze dvou částí. Rekonstruuji se budovy na jednotlivých vybraných místech kraje Vysočina na to, aby mohly sloužit jako inkubátory. V rámci toho projektu bude spolupráce těchto inkubátorů s vysokou školou, která má sídlo v Třebíči, která bude podnikatelům provádět určité služby, aby mohli plánovanou aktivitu rozvinout s určitými znalostmi. Právě takovéto typy projektů musíme projednat s rakouskou stranou. My jsme vázáni na to, že v programu PHARE by u takovýchto projektů měly být hrazeny investiční náklady – rakouská strana chtěla prosadit, aby v rámci tohoto projektu byla i část, která se týká spolupráce s rakouskou stranou – školení, které by prováděla rakouská strana. Vzhledem k tomu, že tady je dostatek lidí, kteří znají tuto problematiku a dokážou pomoci podnikatelům, příliš jsme o takovýto typ projektu nestáli a marně jsme se to snažili rakouské straně vysvětlit. Podržela nás však Delegation Evropské komise, která řekla, že česká strana může hradit jenom investiční náklady a to školení se bude provádět z jiných programů. I takové mohou být postoje druhé strany, kdy se ona snaží prosadit svoje názory. Pro ni je zajímavé proniknout na český trh. I ona potřebuje zaměstnat svoje pracovníky, aby měla dostatek programů a dostatek lidí pro tyto programy. Toto byl zrovna případ, kdy jsme diskutovali velice dlouho a nebylo to zrovna příjemné. Přesvědčování bylo docela složité.“*

O tom, že k překvapením docházelo i na druhé straně, svědčí následující případ popsaný res-

pondentem, který pracuje v akademické sféře: „*Co jsem měl třeba s College of Europe, kteří se snažili, aby jim česká vláda poskytla stipendia, tak si stěžovali, že jim neodpovídali, takže nakonec jsme to vyřizovali přese mě, kdy jsem telefonoval na Úřad vlády, aby celou záležitost zpracovali a oni říkali, 'no, když my jsme ta stipendia dali jen pro úředníky a ne pro studenty a teď se jim to stydíme napsat.'* ... *Ta škola z toho byla taky pěkně vyděšená, protože ona si vybírá, koho chce. Vezmou toho, kdo jim po odborné stránce bude vyhovovat*“.

Zahraničí zaměstnanec Delegace EK v Praze popsal své dojmy z prvního setkání s českou státní správou takto: „*První, co mě zaujalo, bylo, že [čeští státní úředníci] se na schůzích jistili počtem, takže jich přicházelo 20 nebo 30. Komisi zastupovaly čtyři osoby, takže tu byl jasný nepoměr. A mnoho lidí tam jen sedělo a poslouchalo a nejsem si jistý, jestli všichni vůbec rozuměli tomu, co se říká, protože jazyk byl zcela jistě problémem.*“

To je poměrně šokující výpověď, vezme-li se v úvahu, že nepopisuje stav na začátku 90. let, ale v roce 1999, kdy předvstupní proces již byl v plném proudu. Jak uvidíme níže, je jen extrémnějším projevem způsobu práce českých úřadů, který ve svých sděleních popisují i čeští respondenti.

Jiný ministerský úředník se domnívá, že české úřady mohly způsobit kulturní šok evropským úředníkům mnohem větším využíváním neformálních kontaktů a dohod: „*[V] ČR se dá více na osobní vztahy a osobní jednání a přísliby, než v oblasti EU. Já si myslím, že určitým problémem ze začátku byla jazyková bariéra, protože ne všichni úředníci, kteří byli účastni procesu přibližování, byli vybaveni tak tím jedním světovým jazykem, aby mohli komunikovat v té neformální stránce se zástupci evropské Delegace. Musím říct, že zatím největší problémy byly na české straně, protože český člověk je hloubavý a vždy přemýšlí, jak dostat co největší podporu za co nejmenší finanční spoluúčasti a ne vždy je Evropa připravena na tyto zajímavé efekty a dostáváme se někdy do nepříjemných situací.*“

Hlubší popisy kulturního šoku po seznámení se způsobem práce a myšlení evropských institucí se v našem vzorku neobjevily. Část vysvětlení tohoto jevu je možné hledat v tom, že první překvapení zakryly následné časté kontakty a to, co mohlo být původně nezvyklé, se během let pro zaměstnance české státní správy stalo rutinou. Lze se také domnívat, že respondenti, kteří všichni zaujmají vedoucí pozice na svých ministerstvech (ředitelé odborů nebo vyšší), mohou považovat připuštění skutečnosti, že je něco v rámci jejich pracovních kontaktů překvapilo, za nepatřičné, protože by se dalo vykládat jako projev nepřipravenosti. Příslušné autostylizace, které sice mají své pravé místo jen v kontextu jejich úřadu, se mohly přenést i do rozhovoru. I přesto však zůstává zjevným, že viditelné rozdíly mezi státní správou v ČR a Evropě jsou našimi respondenty považovány za natolik samozřejmé, že pro ně nejsou předmětem překvapení nebo zklamání. To vede k otázce, co jsou nejvýraznější rysy české a evropské veřejné správy ve vnímání našich respondentů.

Pohledy na evropskou veřejnou správu

Respondenti vnímali centrální orgány EU jako výkonné, vybavené potřebnou infrastrukturou, zpravidla dobře informované o problémech, jež zpracovávají, pracující důsledně podle předpisů, což však někdy mohlo být i na škodu věci, a evropské úředníky pokládali za motivovanější k práci než jejich české protějšky. Evropské veřejné správě vytýkali, že je byrokratická a nepružná, i když méně, než jak Brusel líčí odpůrci integrace.

Další negativní hodnocení bruselské administrativy vycházela z osobních zkušeností respondentů získaných při spolupráci na projektech s evropskými partnery a týkala se nedostatku flexibility na evropské straně nebo dodatečného měnění pravidel poté, co se obě strany již shodly na společném postupu, jak to ilustrují následující dva citáty: „*Na česko-rakouské hranici jsme spo-*

lupracovali na dvou programech, oba to byly programy přeshraniční spolupráce – INTERREG a PHARE – ale každý program měl úplně jiná pravidla, často protichůdná. Nikdy nedošlo k tomu, že by se ředitelství dohodla a aspoň trochu to zkoordinovala, aby nám vytvořili podmínky, abychom opravdu mohli spolupracovat. V tom vidím tu byrokracii Evropské komise. I když přišla s dobrou myšlenkou, nikdy to nebylo domyšleno až do konce. I když se spolupracovalo společně, byly to dva úplně rozdílné programy.“

„V řadě případů máme i negativní zkušenosti, vychází to tak půl na půl. Velice často se setkáváme s tím, že připravíme návrh programu, např. CBC PHARE, musíme ho, před tím, než se projednává s Německem - členy těchto výborů jsou zástupci z Německa a z České republiky a zástupci Delegace Evropské komise - předložit v termínu čtrnácti dnů před jednáním a předpokládáme, že nám druhá strana před jednáním nebo v průběhu jednání sdělí svoje stanovisko k tomu programu, včetně Delegace Evropské komise. Ve většině případů to probíhalo tak, že nám německá, rakouská nebo polská strana sdělila svoje stanovisko, my jsme návrhy programů dopracovali a pak jsme se dlouho dohadovali s Delegací Evropské komise, takže jsme pak ještě třeba měsíc projekty přepracovávali podle toho, co chtěla Delegace Evropské komise. Na jednání se něco odsouhlasilo, ale Evropská komise chtěla ještě něco jiného, než řekla na jednání, takže výsledný projekt vypadal úplně jinak, než jak byl dohodnut.“

Další výtky na adresu bruselské administrativy se týkala přílišného lpění na formálních pravidlech a neochoty evropských úředníků jít za literu zákona. Jeden respondent to dokládal příkladem z vlastní zkušenosti, kdy žádal bruselské partnery o zodpovězení otázky týkající se poskytování finanční pomoci, ale nedostal žádnou jednoznačnou odpověď:

„Respondent: Jsou určité problémy při osobních jednáních například s řediteli jednotlivých direktoriátů, kdy na přímou otázku leckdy neobdržíte odpověď, to znamená, že dostanete pouze odkaz na příslušnou vyhlášku, rozhodnutí atd., bez poskytnutí bližších informací. Například dnes my se připravujeme na soudržnost, kde budou relativně významné finanční prostředky. I na nejvyšším zasedání v Bruselu jsem položil otázku, zda finanční pomoc může být poskytována podnikatelským subjektům. Dodnes jsem na tuto otázku přímou, jednoduchou odpověď nedostal.“

Tazatel: A čím to je? Znamená to, že sami úředníci Evropské komise se nevyznají ve svých předpisech nebo si dávají pozor, aby nešli s kůží na trh?

Respondent: Nechtějí jít s kůží na trh. Odkáží mě na směrnici, kde je to vedeno nebo řeknou, že to prošetří, dají odpověď, poradí se, ale na tuto přímou otázku jsem dodnes, po dobu minimálně půl roku, nedostal odpověď. ... Já myslím, že oni mají mnohem omezenější prostor pro manévrování. Bojí se jít za ten rámeček vyhlášky, nařízení. Je to na jednu stranu jedna ze zásad státní správy, na druhou stranu, pokud není možné odpovědět na takovouto zásadní otázku, je jejich úkolem dát to projednat na tom nejvyšším vedení a dát odpověď a ne po půl roce, abychom byli stále na bodu číslo jedna.“

Je příznačné, že všechny výše uvedené příklady pocházely z oblasti spolupráce v rámci předvstupní pomoci EU České republice. Právě v této oblasti se lépe než v jiných ukazuje, že vztah mezi českou a evropskou správou během předvstupního procesu byl asymetrický, neboť evropská strana nabízela pomoc a současně vyžadovala splnění určitých podmínek, zatímco česká strana pomoc přijímala a byla nucena podmínky plnit. Jak vypracování programu pomoci tak stanovení podmínek pro její získání bylo výsledkem činnosti evropské administrativy, česká státní správa v tomto procesu nehrála aktivní roli a fungovala v podstatě jako vykonavatel rozhodnutí přicházejících zvenčí. To je situace, která poněkud připomíná jeden z pozůstatků komunismu, o kterých jsem hovořil v první části této studie, a sice převládání pasivního postoje k formulaci a řešení problémů. Čeští úředníci se opět jednou ocitli v postavení závislých a pasivních „vyplňovatelů“ úkolů, bez možnosti a potřeby uplatnit vlastní iniciativu. Výše uvedené citáty z rozhovorů to dobře ilustrují. Úředník z posledního příkladu

očekával z Bruselu zodpovězení své otázky podle svých slov proto, že sám není oprávněn podat závazný výklad pravidel. V mnoha případech se však úředníci vlastnímu výkladu a tím přijetí určité odpovědnosti vyhýbají.

S ukončením předstupního procesu však tato situace, která státním úředníkům mohla v mnohém vyhovovat, protože odpovídá hlubší tradici české veřejné správy, skončí a od českých úředníků bude vyžadováno, aby hráli mnohem aktivnější roli, protože se již nebudou účastnit pouze implementace programů vypracovaných jinde, ale jakožto přípravné články by měli nést spoluodpovědnost za rozhodování v rámci EU. Slovy zahraničního zaměstnance Delegace EK v Praze: „*Dosud byli [=čeští státní úředníci] extrémně reaktivní. Máme tu balík evropských pravidel a musíme je přizpůsobit a implementovat. A musíme se jich [= evropských úředníků] zeptat, co máme dělat. To už téměř skončilo. Nyní musí navrhnout řešení, protože budou mít problém, v každém členském státě budou chtít pomoci. A pak musíte být proaktivní*“. Přechod od reaktivního k aktivnímu přístupu k práci je hlavní výzvou dneška pro českou státní správu ve vztahu k evropské integraci. Pozůstatky komunismu, k nimž patří sklon k pasivitě, vyčkávání na pokyny shora a neochota pouštět se do odvážných řešení problémů, nepochybně působí jako brzdy tohoto přechodu.

Pohledy na veřejnou správu v České republice

Obraz české státní správy, který vyplývá z výzkumných rozhovorů, je méně příznivý než obraz bruselské administrativy. Česká státní správa je celkově vnímána jako méně vyspělá, neefektivní, příliš centralizovaná a hierarchická. Za velký problém je považována nízká motivace zaměstnanců způsobená jak nízkými platy tak demotivačním stylem řízení lidských zdrojů. Respondenti také vyjádřili názor, že na českých úřadech pracuje příliš mnoho zaměstnanců, a za nevyhovující označili formy koordinace práce různých ministerstev nebo různých oddělení v rámci jednoho ministerstva, a to jak obecně tak s ohledem na evropské záležitosti. S nimi je také spojena výtky, že jazykové vybavení českých úředníků nebylo a stále není na patřičné úrovni. Mimořádně kriticky respondenti hodnotili neexistenci účinného zákona o státní službě, jejímiž důsledky jsou nejistota kariérního postupu a upřednostňování politických ohledů, kontaktů s politickými špičkami atd. na úkor meritokratických hledisek. Pozitivní hodnocení české veřejné správy se objevovalo jen výjimečně. Nejčastější byl názor, že vykazuje vysokou flexibilitu a schopnost přizpůsobit se změně podmínek.

Kritický pohled na českou státní správu pregnantně vyjádřil západoevropský zaměstnanec Delegace Evropské komise: „*V České republice jsou dobří státní úředníci a špatní. Obecně si myslím, že tu existuje problém motivace, což je pochopitelné. My převážně pracujeme s úzkým okruhem zapálených lidí. Ale je tu mnoho osob, které nepracují tak, jak by měly.*“ I on poukázal na negativní důsledky absence zákona o státní službě: „*Další věcí, o kterou jsme mnoho let usilovali, je zákon o státní službě, který by omezil politické vměšování na přijatelné minimum. Lidé demotivuje, když při každé změně ministra dojde k otřesům na celém ministerstvu, velmi dobří jedinci mohou být vyhozeni z důvodů, které nijak nesouvisí s jejich pracovním výkonem. Zažili jsme to několikrát a je to vážný zdroj demotivace. Platy jsou jistě klíčový problém. Kdo chce vydělat trochu peněz, jde pryč. V angličtině se říká: když platíte málo, budete mít opice. Obávám se, že to je pravda. Neříkám, že českou státní správu vedou opice...*“

Negativních důsledků nízké schopnosti motivovat své pracovníky k výkonu u české státní služby si všiml také český zaměstnanec Delegace Evropské komise, který v rámci svých pracovních povinností spolupracuje s úředníky z českých ministerstev: „*Někdy mám z českých ministerstev dojem, že důležitější je forma než obsah. ...Nechci to zveličovat do té míry, že z jedné kanceláře do druhé, když s ním chcete mluvit, musíte jim poslat interní sdělení, nejlépe poštou a potom se s vámi budou bavit, ale tak, jak jsem to pozoroval, tak zvláště třeba ta komunikace mezi jednotli-*

vými odděleními není úplně tak jednoduchá. Co by se taky pro mě změnilo je určitě profil spolupracovníků. Myslím si, že tady na Delegaci pracují velice schopní lidé, z nichž mnoho má mezinárodní zkušenosti a to bych řekl, že tu práci nesmírně obohacuje. Je tady i možnost se od nich něco naučit. I když já sám si myslím, že mám poměrně rozsáhlé mezinárodní zkušenosti, tak přesto mám příležitost se od nich naučit spoustu věcí. Jednak proto, že část lidí jsou cizinci a část Češi, ale každý delší dobu pobýval v zahraničí. Tohle bych na českém ministerstvu asi nenašel. Neodvážil bych se tvrdit, že lidé na českých ministerstvech jsou hloupější než ti, co dělají tady, to vůbec ne. Jenom si myslím, že lidé, co pracují tady měli ve svém životě více příležitostí poznat jiné věci, víc příležitostí vyjet do zahraničí a to je obohatilo a ve svém důsledku, práce s nimi je trošku zajímavější než s lidmi, kteří tu možnost neměli.“

Úředníci českých ministerstev ve svých stížnostech naráželi na způsob organizace práce, který brzdí rozvoj iniciativy podřízených: „Co mě se líbilo na tom, když jsem se setkávala s různými lidmi [v evropské veřejné správě], byla možnost větší seberealizace. Tady stále narážíme na centralistický způsob řízení, tady u nás na ministerstvu všechno musí podepisovat ředitel, sice to zpracovává referent, ale ředitel to musí podepsat, přičemž ten referent ví o tom problému daleko víc než ten ředitel. Když nám je poslán nějaký dokument z té druhé strany, parafují ho vedoucí oddělení a ten, kdo ho zpracovával, aby bylo vidět, že za to zodpovídají oba. U nás jsou ti, co to tvoří, jakoby schováni. Nemají možnost komunikovat s tím druhým bez toho, aniž by to procházelo tímto systémem. To, co se mi líbí, je rozdělení pravomocí na jednotlivých stupních. Tady se to neustále promílá. Ten zodpovědný pracovník musí neustále předávat informace místo toho, aby se věnoval tomu, čemu se má věnovat. To rozdělení pravomocí mi tady ještě chybí.“

Ve výsledném obrazu české veřejné správy vystupuje zvláště v kontrastu k evropské administrativě do popředí skutečnost, že není schopná motivovat své pracovníky ze tří hlavních důvodů:

- ♦ nízké mzdy
- ♦ nevhodná organizace práce, jež neumožňuje pracovníkům v podřízených postaveních nést odpovědnost za vykonanou práci, nadřízení pracovníci zase odpovědnost nesou formálně, nikoli však věcně
- ♦ nejistota způsobená vysokou mírou potenciálního zasahování do kariérního růstu politicky dosazenými špičkami úřadů, způsobená absencí funkčního zákona o státní službě

Vnímání české státní správy není nikterak povzbuzující: zdá se, že v ní končí ti, kteří se o sebe nedokáží postarat lépe v soukromých firmách nebo kterým nevádí nízká úroveň motivace, již práce v české státní správě nabízí. Pro osoby motivované, schopné a kvalifikované může být větším lákadlem práce v soukromém sektoru nebo např. v efektivnější veřejné správě evropské, což se stává aktuální možností s tím, jak se blíží datum vstupu České republiky do EU. Trend odlivu schopných jedinců by mohla zvrátit loajalita k veřejné správě, kterou zcela jistě vykazují zaměstnanci evropské administrativy. Ve výzkumných rozhovorech však není jediný náznak, že by něco takového existovalo na české národní úrovni a hrálo významnější roli v rozhodování úředníků o místě jejich dalšího působení. To potvrzuje Večerníkův předpoklad, že jedním z prvků komunistického odkazu je atomizace, neschopnost identifikovat se s nadindividuálními celky a nechat své jednání ovlivnit pocitem závazku vůči nim. Znamená to, že česká státní správa je další „pevností neschopných“? Není důvod si myslet, že tak tomu je zcela. Ze schopných lidí mají tendenci setrvat na úřadech příslušníci střední generace, kteří mohou pokládat za riskantní pokusit se změnit zaměstnavatele. Se vstupem do EU pak souvisí to, že se v české státní správě začínají otevírat velmi zajímavé perspektivy i pro příslušníky mladší generace, kteří jsou navíc hnáni do náručí veřejné správy rostoucí konkurencí na pracovních trzích. Přesto však nelze brát na lehkou váhu tvrzení jednoho respondenta, podle něhož ve státní správě „zůstala 4.,5. a 6. garnitura“.

Co se může česká veřejná správa naučit v Evropě a vice versa?

Srovnání české a evropské státní správy jak na úrovni EU, tak členských zemí vede zcela přirozeně k otázce, co se od sebe mohou naučit. Není to otázka čistě spekulativní, uvědomíme-li si, že vstup České republiky do EU povede k dalšímu zúžení spolupráce mezi systémy veřejné správy a zcela jistě k prohloubení procesu učení, jímž každá strana přijímá od druhé ty rysy jejího fungování, které se osvědčily jako efektivnější. Jako v jiných situacích evolučního učení bude i zde vládnout konkurence, v níž se slabší bude učit od silnějšího. Vzhledem k nespornému rozdílu ve stupni vyspělosti mezi evropskou a českou veřejnou správou se dá očekávat, že učit se bude převážně česká administrativa od evropské. Tomu odpovídají i výpovědi našich respondentů, podle nichž se česká státní správa má inspirovat u evropské v těchto oblastech:

1. stabilita daná zákonem o státní službě
2. řízení lidských zdrojů, opět v souvislosti se zákonem o státní službě
3. vysoké nároky na zaměstnance související s jejich rotací během kariéry
4. orientace na službu veřejnosti
5. úcta k právním předpisům
6. zachovávání pravidel
7. transparentní způsob práce
8. dochvilnost a přesnost v plnění úkolů
9. sociální schopnosti a komunikace
10. znalost cizích jazyků

Výčet bodů, v nichž se evropská státní správa může učit od české, je mnohem kratší:

1. flexibilita
2. schopnost improvizovat
3. „akcelerace“, jíž byla míněna schopnost v případě potřeby nasadit síly pro splnění určitého úkolu ke stanovenému datu

Srovnání těchto dvou skupin vlastností, které se česká státní správa může učit od evropské a naopak, je poučné a pro českou administrativu málo lichotivé. Potvrzuje totiž, že je ve vnímání českých a evropských úředníků méně vyspělá než veřejné správy evropských zemí. Body 1.-7. prvního seznamu jsou charakteristikami systému veřejné správy jakožto rozvinuté instituce a přesvědčení respondentů, že se je má česká státní správa učit, znamená, že se podle nich nachází ve stavu institucionální nezralosti. Body 8. - 10. se týkají pracovních návyků a schopností zaměstnanců státní správy jakožto jednotlivců, i ony však mají institucionální rozměr v tom smyslu, že jejich nepřítomnost je signálem toho, že v instituci nejsou zabudovány účinné mechanismy odměn a postihů podporující jejich výskyt. Co se týče tří výše vyjmenovaných „ctností“ české státní správy, všechny s částečnou výjimkou flexibility lze přijímat jako pozitivní právě jen potud, pokud představují nejlepší reakce na institucionální selhání systému státní správy. Jak však dokládá následující úryvek z výzkumného rozhovoru, jsou ctnostmi často jen zdánlivě:

„Tazatel: *[V]y jste spontánně zareagoval, když jsem se zmínil, že se Evropská komise může naučit improvizovat od české státní správy, můžete to trošku rozvést?*”

Respondent: *„Možná to není úplně věcná poznámka, protože to je možná improvizace prezentace, ne improvizace věcného rozhodování, to bylo přecenění v tomhle smyslu. Mně se zdála ta lehkost, se kterou jsou prezentovaná stanoviska, jak se improvizuje, když se něco děje nebo když*

se něco neděje, jakým způsobem se hledá lehce, než se věci označí pravým jménem. Takže to není věcně správné říct, že to je – ano, možná to je improvizace v prezentaci těch stanovisek. Je jedno slovo – accountability, jakási vyúčtovatelnost, i když to není úplně ono, která tu schází. To je možná typičtější, než improvizace, lacking accountability.“

Dosud přiblížené poznatky z výzkumu umožňují formulovat tvrzení o existenci široce sdíleného kulturního předpokladu nadřazenosti evropské administrativy nad českou. Toto zjištění, které odpovídá konsensu expertní i laické veřejnosti, je jistě také důsledkem zkušeností s evropskými administrativními strukturami a prakticky jakýmikoli aspekty sociálního života vyspělých evropských zemí. Nepřítomnost překvapení při prvních kontaktech s evropskými partnery však indikuje, že tento předpoklad existoval již před těmito prvními setkáními se západoevropskou realitou. Jinak řečeno, čeští úředníci jsou ve vztazích k evropským partnerům spoluurčováni představou o administrativní, ekonomické či sociokulturní nadřazenosti zemí Evropské unie, která má alespoň zčásti jiný původ než přímé pracovní i jiné zkušenosti. Přirozené vysvětlení lze hledat v přitažlivosti ztotožnění s Evropou (rozumějme západní), které získávalo na významu v letech komunistického režimu při srovnání životních podmínek na obou stranách železné opony a po pádu komunismu našlo svůj ve veřejném povědomí zdomácnělý výraz v myšlence návratu do Evropy (Holý 2001: 177). Podobně vnímání evropských občanů bylo již před prvním osobním setkáním s postkomunistickou společností předem ovlivněno představou o její zaostalosti. Osobní zkušenost se životem společnosti na druhé straně bývalé železné opony měla za následek určitou korekci původních představ, jak o tom svědčí kritické komentáře českých úředníků na adresu EU a naopak pochvalné zmínky evropských občanů o některých stránkách života v České republice. Přesto však ve chvíli, kdy se hovoří o konkrétních přednostech administrativních systémů v EU a v České republice, vyznívá vzájemné srovnání v očích našich respondentů jednoznačně ve prospěch EU.

Problém korupce a neformálních kontaktů

Problém korupce a neformálních vztahů v české státní správě je více než dostatečně potvrzen negativními výsledky České republiky v mezinárodních srovnáních citovaných v první části této studie. Respondenti uznávají, že korupce a jiné způsoby zneužívání veřejných statků k soukromým účelům existují, ve svém hodnocení však mají sklon význam tohoto problému pro českou státní správu snižovat. Pohledy se liší od zpochybňování výsledků měření korupce přes její vysvětlení „objektivními“ faktory, jako jsou nízké mzdy, až k poukazování na nutnost hledat její příčiny v celkové morální laxnosti české společnosti v období transformace. Ještě méně ochotní uznat velké rozdíly oproti situaci v západoevropských zemích jsou respondenti při hodnocení role neformálních kontaktů. Známosti podle nich hrají roli všude a má to své dobré důvody.

Z pochopitelných příčin se v rozhovorech objevilo jen velmi málo případů korupčního jednání, s nimiž se respondenti setkali. Alespoň v náznacích však byla zmíněna korupce v zákonodárných orgánech a na politických špičkách ministerstev. Jeden respondent uvedl příklad jednání, jež mohlo mít povahu korupce, ze strany Delegace Evropské komise, zatímco jiný respondent, který pracoval na implementaci evropských programů v ČR a dalších kandidátských zemích, se rozhovořil o poměrně běžných korupčních nabídkách mezi příjemci podpory z těchto programů. Mezi respondenty z řad pracovníků českých úřadů se objevila neochota uznat, že v české státní správě je korupce mnohem rozšířenější než v zemích EU. Naopak respondenti přímo pracující pro EU, a to nejen z řad zaměstnanců Delegace EK, tuto skutečnost považovali za zjevnou. Obě skupiny respondentů se lišily strategiemi, jimiž otázku korupce v české státní správě vysvětlovaly. Zatímco pro pracovníky českých úřadů korupce byla především výsledkem „objektivních“ faktorů, jako

je výše mezd, ve vysvětleních zástupců evropských institucí sehrála větší roli celková korupce příznivá morální atmosféra ve společnosti.

Jeden z českých úředníků zpochybnil výsledky mezinárodních srovnání korupčnosti a naznačil, že korupce v českém prostředí má hlubší kořeny, které je třeba hledat v základech systému státní správy, jak se rozvinul v době budování moderního státu v celém středoevropském prostoru, a které jsou sdíleny se zeměmi EU sousedícími s Českou republikou (a nesouvisí tedy pouze s komunismem):

Respondent: *“Nedělám si iluze, že by v české zemi a v ČR v rámci státní správy nebyla korupce, ovšem myslím si, že je na stejné úrovni jako v kterékoliv jiné zemi s podobnou tradicí. Nemyslím si, že máme vyšší korupci než v Rakousku či Německu, i když podle jistých srovnání se řadíme k těm nejkorupčnějším zemím, ale já osobně nemám zkušenost, že by mi někdo dával nějaký úplatek a moji kolegové taky ne, že by někdo něco za úplatu požadoval, takže pro mě je dost zvláštní, jak se ten index korupční měří, z čeho se vychází atd.... Ale můj názor je ten, že tady není o nic víc korupční prostředí, než v nějaké jiné srovnatelné zemi středoevropského formátu. Neřekl bych, že by tady byla nějaká věc, bijící do očí.”*

Tazatel: *“A ve srovnání se zeměmi EU?”*

Respondent: *“Já nemám iluze o tom, že je to jiné, z toho důvodu, že Evropská komise kvůli korupčním aférám musela podat demisi například, takže si opravdu nedělám iluze. Ta korupce je srovnatelná, nemyslím si, že bychom si tady měli brát my příklad z evropských nebo unijních orgánů, to rozhodně ne.”*

Jiný respondent spatřoval příčiny korupce nejen v nízkém finančním ohodnocení státních úředníků, ale také v selhání mechanismů sociální kontroly: *„[K]orupce je svázána s vyšší platou. Jsou samozřejmě voluntaristé, kteří pracují za šest tisíc měsíčně, ale jestliže se ocitnou v nepříliš výhodných podmínkách a přijde se za nimi s obálkou a s prosbou, aby něco udělali, tak ten člověk má dosti složitou volbu. V EU si každý svého místa cení a tak by musel být ten úplatek v milionech eur, aby člověk obětoval relativně dobré místo a kariéru. Kdežto tady v současné době asi neobětujete nic. Je to podhoubí korupce. Pokud by ten úředník věděl, že v případě úplatku opouští toto místo s ostudou, a relativně dobře placené místo, tak každý by většinou řekl ne. Bohužel je to morální kritérium, které v současné společnosti v ČR má minus deset stupňů.”*

Podobně český zaměstnanec Delegace Evropské komise spatřoval příčinu korupce ve slabé vůli s korupcí bojovat, a to i přesto, že řada účinných nástrojů pro potírání korupce již existuje: *„Já si myslím, že prostor pro korupci v ČR je větší než v EU. Nejsem určitě první, který vám to říká, potvrzují to různé nezávislé studie, nezávislé žebříčky, kde je ČR za většinou zemí ze západní Evropy. Samozřejmě nelze očekávat, že když se uplácí v případě obrovských kontraktů v západní Evropě, tam propuklo několik skandálů, že tady v ČR, kde jsou nižší platy a stačí daleko míň pro to, abyste někoho ovlivnili, že se to při velkých kontraktech dít nebude. Rozdíl mezi ČR a západní Evropou je v tom, že postihování takového chování je v té západní Evropě daleko důslednější, jednak co se týče legislativního rámce, ale hlavně z hlediska schopnosti tento legislativní rámec prosazovat v praxi. ... Nedávno proběhlo tiskem, že spousta úvěrových afér byla promlčena. To jednoznačně poukazuje na to, že tu chybí vůle prosazovat nástroje, které jsou už dneska k dispozici.”*

Pouze jeden respondent, zaměstnanec českého ministerstva, hovořil kriticky o roli neformálních kontaktů ve státní správě. Dohody uzavřené politickými špičkami s třetími stranami nutí podřízené překračovat pravidla: „*Pokud přijde, teď mluvím velmi obecně, starosta za ministrem a řekne, podívejte se, potřebujeme čtyři milióny a ministr řekne ano, dám vám čtyři milióny, bez toho aby to, bohužel, prošlo celým kolečkem aparátu, je to velmi nepříjemné. Pro mne je důležité, aby ten vrcholný představitel řekl ano, pane starosto, podívám se, jaké jsou možnosti, mohu-li vám čtyři milióny v rámci určitého programu dát.*“

Podle jiného názoru, který byl sdílen několika respondenty jak z českých úřadů, tak z prostředí EU, však neformální kontakty hrají srovnatelnou roli i v západoevropských zemích a není možné je považovat za jednoznačně negativní jev: „*Hrají roli všude. Ale tak v té české státní správě samozřejmě více, u nás je ještě trochu parochiální společnost v něčem, to roli hraje, ale v té Evropě taky. Právě o tom mluvíme, jestli tady tomu říkáme známosti, tam tomu říkají ‘networking’, ale jestli je to projevem nezralé společnosti, parochiální, to, že to funguje, ty vazby a v těch vyspělých společnostech tomu říkají ‘networking’. Tam ale, když se za vás někdo přimluví, tam je to považováno, že ten člověk za vás dává určitou garanci. Takže, kde je to projevem té zastaralé společnosti a kde je to projevem, že to je moderní společnost?*“ Stejný respondent upozornil na dvojnásobný charakter neformálních kontaktů v souvislosti se zákonem o zadávání veřejných zakázek, jehož nedostatky se staly opakovaně terčem kritiky Evropské komise. Na jednu stranu neformální kontakty zvyšují riziko korupce, na druhou stranu představují způsob, jímž lze prosazovat osvědčenou kvalitu: „*Kdyby byl uplatňován zákon o veřejných zakázkách, že si vyberou i firmu, kterou znají, na druhou stranu, proč ne, je to určitá garance, pokud ta firma jim za to nedá úplatek. Takže asi bude těžké, aby ty neformální kontakty vymizely, protože to, že máte kontakt s někým, víte, že vám garantuje určitou serióznost, víte, co od toho získáte, tak to nemusí být negativní, ale tam jde asi o to, zamezit, aby se uplácelo. Ale jak tohle udělají, to asi není lehké. A takových afér je i v té západní Evropě. Já myslím, aby to bylo pojímáno tou společností jako negativní, to je taky důležité. Ta společnost tady to tak úplně negativně ještě pořád nevnímá.*“

Korupce i neformální kontakty byly respondenty vnímány jako průvodní jev veřejné správy ve všech státech a kvazistátních celcích. Přítomnost korupce v českém prostředí nebagatelizovali, ale jen někteří z nich byli ochotni uznat, že její úroveň je v české státní správě značně vysoká a výrazně přesahuje západoevropský průměr. Část těchto respondentů pak spatřovala příčiny korupce v morálním klimatu společnosti a nedostatku vůle použít k boji s korupcí všechny dostupné nástroje.

Závěrem: Brusel tak blízký, a přitom tak daleký

V této studii byla provedena sonda do kulturních předpokladů úspěšné integrace České republiky do Evropské unie v oblasti správního rámce ekonomického života. Problémy české transformace, které se projeví naplno v druhé polovině 90. let minulého století, byly způsobeny tím, že česká společnost musela zaplatit „pokutu za rychlost“ (Mlčoch 1997b) ekonomické reformy, která opomíjela institucionální předpoklady fungujícího tržního hospodářství. Od té doby byly učiněny značné pokroky na cestě k vytvoření účinného institucionálního základu, který je nepostradatelný pro to, aby mechanismy trhu mohly fungovat hladce a přitom efektivně. Avšak ani instituce samotné nestačí. Mají-li plnit své funkce ve vztahu k trhu, musí odpovídat zastávaným hodnotám a způsobům definování sociálních situací, neboli kultuře společnosti, v níž byly zavedeny. Kultura má sklon k setrvačnosti a v situaci, kdy v sobě nese zátěž nepřilíživé vzdálené komunistické minulosti, se nedá očekávat, že se od této negativní zátěže dokáže ze dne na den oprostit mávnutím nějakého kouzelného proutku. Z toho důvodu je při přijímání zavedených institucí a vytváření institucí nových třeba dbát na to, aby tyto instituce byly v souladu s existující kulturou, respektive aby se opíraly o její pozitivní obsahy a současně je dále posilovaly a naopak aby oslabovaly její obsahy negativní. Příliš optimistická představa, že stačí použít „institucionální xerox“ k dosažení ekonomické úrovně a socioekonomické kultivovanosti vyspělých zemí je iluzí a vystavuje nás riziku, že budeme muset zaplatit druhou „pokutu za rychlost“. Tentokrát za unáhlenou implantaci institucí, které neodpovídají kulturní výbavě společnosti.

Výzkum se soustředil na otázku, jak představitelé české a evropské veřejné správy vnímají rozdíly mezi způsobem práce v obou správních systémech a jak přistupují k některým kritickým jevům, proti kterým státní správa musí bojovat, aby mohla účinně plnit roli regulativního rámce ekonomického života společnosti, jako je korupce, vyhledávání renty a zneužívání neformálních kontaktů. Ve vnímání úředníků existují značné rozdíly v kvalitě práce vykonávané českou a evropskou státní správou, které vyznívají téměř jednoznačně ve prospěch evropské administrativy, nicméně tyto rozdíly pro ně nebyly od počátku překvapením, ale čímsi samozřejmým. Již výše jsme naznačili, že za tím lze vidět vliv hlouběji uložené kulturní představy „Evropy“ jako společenství těch nejvyspělejších společností a ekonomik. Především při vnímání korupce a zneužívání neformálních kontaktů se však objevila opačná tendence chápat tyto neblahé jevy jako rysy společné všem společnostem na Západě i na Východě. Pouze jediný respondent, a to občan EU, svůj popis rozdílů mezi českou a evropskou státní správou uvedl do souvislosti s dědictvím komunismu. Avšak kritika stavu české státní správy zjevně zahrnovala i pozůstatky komunistického vládnutí, jako např. přehnaný centralismus, absenci odpovědnosti a strach z věcného a osobně angažovaného řešení problémů.

Máme-li dát odpověď na otázku, zda v oné oblasti české ekonomické kultury, kterou je kultura zaměstnanců veřejné správy, vede pokračující evropská integrace k vytvoření svébytných kulturních mixů, kombinujících prvky západní a východní kulturní výbavy, odpověď musí znít kladně. Použijeme-li typologii možných kulturních proměn, k nimž dochází v souvislosti s evropskou integrací, můžeme českou administrativní kulturu umístit mezi srůstání a přežívání. V kultuře zaměstnanců české státní správy lze identifikovat prvky komunistického období, stejně jako období předkomunistického. Přitom ale v této kultuře existuje jasný sklon vnímat západní způsoby jednání a myšlení jako nadřazené. To může v průběhu času vést k potlačení „východních“ prvků, včetně dědictví komunismu. Dává to také zvýšenou naději úspěchu přejatých západních institucí, protože vědomí jejich „evropskosti“ zvyšuje šance, že jednotlivci sdílející toto vědomí budou ochotni jednat ve shodě s jejich duchem, pokud se to ovšem nebude výrazně rozcházet s jejich zájmy. Další vývoj však na základě této sondy do smýšlení českých státních úředníků na prahu vstupu České republiky do Evropské unie nelze předvídat.

Literatura

- Bruszt, Laszlo 2002. „Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence?“. *West European Politics* 25 (2): 121-140.
- DiMaggio, Paul 1994: „Culture and Economy“. Pp. 27-57 in Richard Swedberg - Neil J. Smelser (eds.): *Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Elkins, David J., Richard E. B. Simeon 1979: „A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?“. *Comparative Politics* 11 (2): 127-145.
- Evropská komise 1997. *Agenda 2000 – Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union*. Brussels: European Commission. europa.eu.int, 25. 9. 2003.
- Evropská komise 2001. *European Governance. A White Paper*. Brussels: European Commission. europa.eu.int, 25. 9. 2003.
- Evropská komise 2002. *2002 Regular report on the Czech Republic's progress towards accession*. Brussels: European Commission. europa.eu.int, 25. 9. 2003.
- Hellman, Joel S., Geraint Jones, Daniel Kaufmann 2000. *Seize the State, Seize the Day*. Washington: World Bank.
- Hans-Hermann Höhmann (ed.) 2001. *Kultur als Bestimmungsfaktor der Transformation im Osten Europas*. Bremen: Edition Temmen.
- Holý, Ladislav 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kabele, Jiří, Lubomír Mlčoch 2001. *Institucionalizace (ne)odpovědnosti. Globální svět, evropská integrace a české zájmy*. Praha: Karolinum.
- Kadeřábková, Anna, Milan Žák 2002. „Význam politicko-ekonomických faktorů v období transformace“. *Politická ekonomie* (5): 611-645.
- Keesing, Roger M. 1974. „Theories of Culture“. *Annual Review of Anthropology* 3: 73-97.
- Klvačová, Eva 2003. „Kultivace institucionálního rámce jako základní přínos vstupu České republiky do Evropské unie“. *Politická ekonomie* (2): 236-253.
- Mlčoch, Lubomír 1997a. *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha: Karolinum.
- Mlčoch, Lubomír 1997b. „Czech Privatization – Penalties for the Speed“. *Prague Economic Papers* (1): 3-14.
- Národní vzdělávací fond 1998. *Analýza veřejné správy České republiky*. Praha: Národní vzdělávací fond.
- Nugent, Neill 1999. *The Government and Politics of the European Union. 4th Edition*. London: Macmillan.
- Open Society Institute 2002. *Korupce a protikorupční politika v ČR*. Budapest: Open Society Institute.
- Sturm, Roland 1987. „Verwaltungskultur“. Pp. 422-428 in Dirk Berg-Schlosser, Jakob Schissler (eds.): *Politische Kultur in Deutschland. Bilanz und Perspektiven der Forschung* (Politische Vierteljahresschrift: Sonderheft 18). Opladen: Westdeutscher Verlag.

Transparency International CR 2003. *Index vnímání korupce 2002 – pořadí zemí*. www.transparency.cz/index.php?id=38, 23. 9. 2003.

Večerník, Jiří 1997. „Transformační procesy v socioekonomické perspektivě“. *Sociologický časopis* 33 (3): 259-272.

Večerník, Jiří 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie“. *Sociologický časopis* 38 (1-2): 55-77.

Vláda České republiky 2003. *Zpráva o korupci v České republice a o plnění harmonogramu opatření Vládního programu boje proti korupci*. Praha: Vláda ČR. www.transparency.cz 26.9. 2003.

O autorech

Petr Holub v letech 1986-1992 studoval matematickou analýzu na Matematicko-fyzikální fakultě Karlovy univerzity, během osmdesátých let soukromě německou filozofii 20. století (Daniel Kroupa, Ivan Chvatík). V letech 1992-2002 působil jako novinář v týdeníku Respekt se specializací na financování a řízení systémů veřejné správy, 1998-2002 byl zároveň šéfredaktorem tohoto týdeníku. Od roku 2003 je stálým spolupracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, Hospodářských novin a Českého rozhlasu. Publikoval rovněž v dalších českých, slovenských, polských a rakouských médiích.

Zdeněk R. Nešpor vystudoval obecnou antropologii na FHS UK a religionistiku na FF UK, je interním doktorandem Ústavu českých dějin FF UK. Zároveň je mladším vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a asistentem na FHS UK. Soustavně se věnuje historii a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii České republiky a balkánské oblasti. V letech 2003-2004 byl řešitelem interního grantu AV ČR Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století; dále se podílí se na mezinárodních grantových projektech Households, Work, and Flexibility a After the Accession a na grantu GA ČR Socioekonomické hodnoty v procesu přibližování EU. Je autorem monografie Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty (SOÚ AV ČR, Praha 2002) a dvou desítek časopiseckých studií.

Marek Skovajsa vystudoval politologii na FSV UK, v roce 2001 získal titul M. A. v oboru Politická filozofie – idea tolerance na univerzitě v Yorku (disertace na téma The Idea of Civil Society). V rámci projektů Oddělení ekonomické sociologie SOÚ AV ČR se věnuje studiu podmínek vstupu ČR do Evropské unie z hlediska politické a socioekonomické kultury. Dalšími tématy jeho zájmu je sociologická teorie a problematika občanské společnosti. V letech 2002-3 realizoval českou část výzkumu Roles and Visions of Foundations in Europe pro LSE Londýn. Působil nebo působí jako vysokoškolský učitel na Fakultě humanitních studií UK, Fakultě sociálních věd UK, Fakultě tělesné výchovy a sportu UK a na University of New York in Prague. Od roku 2001 je šéfredaktorem českého vydání Sociologického časopisu/Czech Sociological Review. Je autorem kapitol „Teorie demokracie“ a „Politická filozofie“ v učebnici Úvod do politické vědy (Eurolex Bohemia, Praha 2002).

Shrnutí

S výjimkou teoretických a kvantitativních studií J. Večerníka a kvalitativních prací J. Kabeleho čeští vědci až doposavad většinou přehlíželi otázku dynamiky socioekonomických hodnot a behaviorálních praktik v polistopadovém transformačním procesu v České republice. Ekonomicko-sociologické myšlení proto nemohlo ovlivnit ani veřejnou diskusi o podobě transformace. Důvodem byla na jednu stranu výrazná převaha „mainstreamové“ neoklasické ekonomie a zároveň absence mimoekonomických analýz hospodářského rozměru české transformace po roce 1989, která prakticky znemožnila vznik adekvátních domácích socioekonomických studií na dané téma. Právě sociokulturní zakotvenost českých institucí a mentálních schémat však naopak zaujala řadu západních vědeckých pracovníků, inspirovaných recentním vývojem ekonomické sociologie a příbuzných disciplín, především L. Holého, M. A. Orensteina a M. R. Myanta. V přítomném sborníku jsme se snažili o těchto externích analýzách české transformace a její výrazné path dependency, o analýzách zdůrazňujících historismus a ekonomický nacionalismus českého prostředí, široce informovat. Zároveň jsme věnovali pozornost teoreticko-metodologickým konceptům moderní ekonomické sociologie a způsobu jejich aplikace při studiu socioekonomického vývoje současné české společnosti, zejména v souvislosti s integrací České republiky do Evropské unie. Sborník konečně přinesl výsledky tří kvalitativních pilotních šetření v rámci výzkumného projektu Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU, od roku 2003 realizovaného v Oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR v Praze.

Z. R. Nešpor a P. Holub svou studii věnovali komparaci současných českých a západních kognitivních a mentálních kategorií ovlivňujících socioekonomické chování podnikatelů a zaměstnanců ve firemní sféře. Zdůraznili přitom zejména silnou historickou a sociokulturní zakotvenost těchto kategorií a z nich vyplývajících strategií jednání. Tato podmíněnost přitom v České republice nezahrnuje jen trvající provázanost s obdobím vlády komunistického režimu, ale v řadě ohledů i dobu ještě starší. Především se jedná o návaznost na období První republiky (1918-1938), která však naopak je v řadě případů spíše deklarativní. Sociální a symbolický kapitál z období před rokem 1989 se ovšem zároveň nejrůznějším způsobem propojuje s dosaženými výsledky transformace a se vstupy z vyspělého světa, přičemž dochází k četným multidimenzionálním syntézám, projevujícím se v celé řadě institučních sfér a v jejich významné provázanosti. Především se jedná o vztahy mezi politickou a ekonomickou oblastí, částečně vyvolané dědictvím plánovaného hospodářství, ale výrazně rozšířené a posílené v prvních letech transformace; řada těchto socioekonomických vazeb přitom stojí na hranici zákona nebo i za ní.

Na základě provedeného kvalitativního šetření mezi českými podnikateli, kteří jsou v obchodních stycích se západní Evropou a západními podnikateli v České republice, přitom lze zdůraznit především jejich trvající fundamentálně odlišnou hodnotovou i behaviorální orientaci. Jinak řečeno, dosavadní neukončenost české transformace, respektive jejích deklarovaných cílů, jimiž je adaptace socioekonomických norem a behaviorálních modelů běžných ve vyspělých zemích. Největší rozdíly byly přitom nalezeny v případě postoje ke kategorii času, kdy české orientace na minulost a již dosažené výsledky stojí v příkrém protikladu k západoevropské orientaci na budoucnost. Ve vztahu jedince a nadindividuálních entit se projevuje český spotřební individualismus, dědictví komunistické minulosti, zatímco adopce liberálních norem je spíše jen deklarativní, nebere v potaz pozitivní působení větších sociálních celků a organizací a ani k němu nepřispívá. Příkladem může být postoj ke státu, nejdůležitější transindividuální entitě, který je v českém podnikatelském prostředí vnímán negativně, jako „stát který bere“ a proto je zároveň implicitně sankcionována možnost zneužívání státem poskytovaných výhod a zdrojů. „Stát který bere“ je zároveň státem, „jemuž je možno vzít“ kdykoli je to možné, aniž by byly tyto zdroje adekvát-

ně opláceny. V některých regionech a odvětvích se přitom tato praxe široce rozšířila, zatímco západní podnikatelé v České republice se jí většinou vyhýbají nebo k ní nemají přístup. To souvisí s fungováním neformálních sociálních sítí a dalších mimolegálních praktik, včetně korupce, jež se především pro malé firmy stala existenční nezbytností; naopak velké zahraniční firmy jsou v některých případech s to svému okolí vnútit vlastní firemní kulturu. Odlišnosti mezi českými a západními podnikatelskými strategiemi se projevují také ve vztahu k majetku, k řízení a manažerské organizaci a v pracovní činnosti vůbec (intenzita a způsob práce, různé typy flexibility atd.).

Platí přitom, že všechny tyto oblasti výraznou měrou ovlivňují výši transakčních nákladů a tím i ekonomickou výkonnost a konkurenceschopnost. To však neznamená absolutní (socio)ekonomickou superioritu západních podnikatelských zvyklostí, norem a strategií nad českými, tím méně v samotném českém prostředí. Na jednu stranu se zde totiž uplatňuje silné kontextuální ovlivnění, takže západní podnikatelé a firmy se v České republice adaptují, často sice nuceně a ne vždy v pozitivním smyslu, nicméně tato adaptace je nezbytná pro jejich fungování v daném prostředí. Navíc české prostředí v některých aspektech ovlivňuje i evropský hospodářský prostor jako celek. Nejdůležitější pozitivní odlišností českého socioekonomického jednání vůči západnímu, vyváženou ovšem řadou jiných negativních aspektů, je specifická funkční flexibilita, inovativnost a punktuální angažovanost. Přestože ne všichni západní podnikatelé a manažeři v České republice v těchto vlastnostech a schopnostech spatřují výrazný podnikatelský přínos, jsou hojně využívány (a někdy i zneužívány) jak domácími tak i zahraničními firmami. Zároveň však dochází k jisté konvergenci českých socioekonomických norem a praktik k těm známým z vyspělého světa, což můžeme chápat jako neformální sblížování podnikatelských institucí. Prvořadou úlohu v něm hrají zahraniční podnikatelé a firmy působící v České republice, zatímco adaptivní schopnost českých podnikatelů, kteří jsou v obchodních vztazích s vyspělým světem, příliš značná není.

Zatímco autoři první studie se zaměřili na fungování současného českého podnikatelského prostředí, M. Skovajsa se ve své studii věnoval vývoji jeho vnějšího institucionálního rámce, zejména ve spojitosti se vstupem České republiky do Evropské unie. Provedl kvalitativní výzkum mezi úředníky na různých stupních státní správy, kteří mají českou integraci do tohoto společenství na starosti a jejich zkušenosti a postoje srovnal s hostujícími západními administrátory (tzv. twinners). Zdůraznil přitom minimální vědomí kulturního šoku při setkání českého státního aparátu s ekonomickou, politickou a právní kulturou vyspělého světa, které je zdůvodňováno mj. kontinuitací prvorepublikových hospodářských a sociálních tradic. Negativní aspekty fungování samotného státního aparátu, na prvním místě korupce a informalita, přitom nejsou přehlíženy ani popírány, jejich zdroj však není spatřován v kulturních rozdílech, ale spíše v jiných faktorech, například nízkých mzdách a absenci dalších motivačních faktorů. Tento názor přitom vyniká především v percepce schopností a činnosti evropských úředníků z úhlu pohledu jejich českých kolegů. Prakticky jedinými pozitivními aspekty, jimiž česká státní správa překonávala evropskou, přitom jsou v oblasti pracovní flexibility a schopnosti improvizace; jenže i v těchto sférách je sporné, nejde-li toliko o výsledek nedostatečně fungujícího institucionálního prostředí. Autor zároveň upozornil na relativně malé znalosti domácích administrátorů v oblasti praktického fungování integračních procesů a s nimi spojených mechanismů správních institucí. Češí úředníci si přitom tyto rozdíly neuvědomují a nejsou s to připustit, stejně jako vysokou míru korupce a informality, rozhodně převyšující evropské standardy. Tím spíše to platí v oblasti, kterou sice ovlivňují, avšak do které sami nevstupují, tedy v oblasti institučního rámce podnikatelského prostředí. Většina integračních rozhodnutí v této sféře je zaměřena výhradně na oblast legislativního sblížování a makroekonomického působení, aniž by se hlouběji zabývala jejich praktickým dopadem nebo širšími zájmy českých podnikatelů. Nadto jde o rozhodnutí spíše krátkodobé a střednědobé pova-

hy, za kterými nestojí hlubší ekonomicko-sociální vize budoucnosti. Jejich zájem je namnoze stroze utilitaristický.

Závěry dosažené dosavadním výzkumem a prezentované na stránkách tohoto sborníku budou v příštích letech dále prověřovány, korigovány a specifikovány v dalším průběhu výzkumu. Budou přitom použity jak kvalitativní tak i kvantitativní metody ekonomické sociologie. Výzkumné pole bude mimo jiné rozšířeno o analýzu široké sociální, politické i expertní recepce dosavadních výsledků české transformace prostřednictvím analýzy médií, sekundární literatury, focus groups i dalších interview. Dokončení výzkumu a souhrnná prezentace jeho výsledků odborné i laické veřejnosti je plánováno v roce 2005.

Summary

With the exception of the theoretical and quantitative studies of J. Večerník, and the qualitative studies of J. Kabele, Czech scientists have thus far overlooked the issue of the dynamics of socio-economic values and behavioural practices in the post-1989 transformation process in the Czech Republic. Economic-sociological thought was therefore unable to have any impact on the public discourse relating to the transformation. The reason for this was the considerable dominance of “mainstream“ neo-classical economics, and at the same time the absence of any extra-economic analyses of the economic dimension of the Czech transformation after 1989, which rendered the emergence of any satisfactory domestic socio-economic studies on this subject practically impossible. However, the socio-cultural embeddedness of Czech institutions and mental schemes is what attracted the attention of Western academics – mainly L. Holy, M. A. Orenstein and M. R. Myant – inspired by recent developments in economic sociology and related fields. In this volume, the authors have attempted to broadly inform readers about these external analyses of the Czech transformation and its considerable path dependency and about the analyses that emphasise the historicism and economic nationalism of the Czech environment. At the same time the authors have devoted attention to the theoretical-methodological concepts of modern economic sociology and how they are applied in the study of socio-economic development of contemporary Czech society, especially in connection with the integration of the Czech Republic into the European Union. The volume also presents the results of three qualitative pilot surveys conducted as part of the research project Transformations of Socio-economic Values in the Process of the Czech Republic’s Preparation for Accession to the EU, which since 2003 has been carried out in the Department of Economic Sociology at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Z. R. Nešpor and P. Holub have focused their study on a comparison of the contemporary Czech and Western cognitive and mental categories influencing the socio-economic behaviour of entrepreneurs and employees within the company sphere. In this they emphasise especially the strong historical and socio-cultural embeddedness of these categories and the strategies of behaviour engendered by them. In the Czech Republic, this conditionality encompasses not only the lasting interconnection with the period of the government of the communist regime, but in many regards also refers back to an even earlier period. Primarily this concerns the links with the period of the First Republic (1918-1938), which, on the other hand, in a number of cases are only declarative. The social and symbolic capital from the period prior to 1989 is of course also in a great variety of ways connected with the results achieved in the transformation and the input from the advanced world, wherein there occurred numerous multi-dimensional syntheses, manifesting themselves in all sorts of institutional spheres and their interconnections. This mainly involves relationships between the political and economic spheres, partially evoked by the legacy of the planned economy, but considerably expanded and reinforced during the first years of the transformation; a number of these socio-economic ties lie at the edges of legality or even beyond them.

On the basis of a qualitative survey conducted among Czech entrepreneurs with business contacts in Western Europe and among Western entrepreneurs in the Czech Republic, it is mainly possible to note the continuing fundamentally different value and behavioural orientations. In other words, it is possible to recognise the as yet unfinished state of the Czech transformation, or of its declared aims, which should wind up in the adoption of the socio-economic norms and behavioural models common among the advanced countries. The biggest differences can be found in the case of the attitude towards the category of time, where the Czech orientation towards the past and already attained results stands in sharp contrast to the Western European orientation

towards the future. Evident in the relationship of the individual to supra-individual entities is the Czech consumer individualism, a legacy of the communist past, while the assumption of liberal norms is rather more declarative; it does not give consideration to the positive effect of larger social units and organisations, nor does it in any way contribute to them. An example would be the attitude towards the state, the most important trans-individual entity, which in the Czech business environment is perceived negatively, as the „state that takes“, and therefore an implicit sanction is given at the same time to the opportunity for abusing state-provided benefits and resources. The „state that takes“ is also the „state that may be taken from“ whenever possible, without it being necessary to sufficiently repay these resources. In some regions and branches this practice is extremely widespread, while Western entrepreneurs in the Czech Republic for the most part avoid it or have no access to it. This is related to the way in which the informal social networks and other illegal practices, including corruption, function, and which for small firms especially have become an existential necessity; conversely, the large foreign firms in some cases have the capability to force their own business culture on their surroundings. The difference between Western and Czech business strategies expresses itself also in the relationship to capital, to management and managerial organisations, and to employment activities on the whole (the intensity and manner of work, various types of flexibility etc.).

It also applies that all these fields to a notable degree influence the level of transaction costs and through this also have an impact on economic efficiency and competitiveness. That however does not signify the absolute (socio)economic superiority of Western business customs, norms and strategies over Czech ones, and even less so in the Czech environment, as there is also a strong contextual influence in effect, so that Western business people and companies in the Czech Republic must adapt, often forcibly, and not always in a positive sense. Nonetheless, adaptation is essential for them to be able to function in the given environment. Moreover, some aspects of the Czech environment even influence the European economic space as a whole. The most important positive differences in the Czech socio-economic behaviour as compared to Western, albeit offset by a number of other negative aspects, are its specific functional flexibility, its innovativeness, and its punctual involvement. Even though not all Western entrepreneurs and managers in the Czech Republic see much in the way of a business asset in these qualities and abilities, they are nonetheless abundantly used (and sometimes also abused) by both domestic and foreign firms. At the same time, however, the Czech socio-economic norms and practices and those recognised in the advanced world seem to be converging, which could be interpreted as a sign that business institutions are moving closer together. Here, a paramount role is played by foreign entrepreneurs and firms active in the Czech Republic, while the adaptive capacity of Czech entrepreneurs that have business ties in the advanced world is not too great.

While the authors of the first study focused on the way the Czech business environment functions, M. Skovajsa in his study examines the development of its institutional framework, especially in relation to the Czech Republic's entry into the European Union. The author carried out qualitative research among officials at various levels in state administration, whose responsibility is the Czech integration into this community, and he compared their experiences and attitudes with the visiting Western administrators (twinners). He emphasises the minimal awareness of any cultural shock in the encounter of the Czech state apparatus with the economic, political and legal culture of the advanced world, which is explained partly through the continuation of economic and social traditions dating from the First Republic. The negative aspects of the way in which the state apparatus itself functions, above all corruption and informality, are not however overlooked or even denied, but their source is not found to lie in cultural differences and is rather located in other factors, such as low wages or the absence of motivational elements. And this opinion comes

to the fore primarily in the perception of the abilities and activities of European officials expressed from the point of view of their Czech colleagues. Practically the only positive aspects of Czech state administration that surpass the European are in the area of work flexibility and the ability to improvise; although even in these areas it is questionable if it is not more a matter of an outcome that stems from an inadequately functioning institutional environment. The author at the same time draws attention to the relatively limited knowledge of the domestic administrators in the area of how integration processes and the mechanisms of administrative institutions associated with them actually function in practical terms. The Czech officials do not realise these differences and, just as in the case of the high degree of corruption and informality, they are not able to admit to the decidedly superior European standards. This applies even more so in one area that, although they influence it, they do not actually enter into themselves: the institutional framework of the business environment. The majority of integration decisions in this sphere are aimed exclusively at legislative harmonisation and macroeconomic effects, without dealing any more profoundly with their practical impact or the broader interests of Czech entrepreneurs. In addition, these are decisions of a rather more short-term and mid-term character, which are not backed by any deeper socio-economic visions of the future based on a mainly strict utilitarian interest.

The conclusions reached in the research to date and presented in the pages of this volume will in years to come be further verified, revised and specified over the course of additional ongoing research. In this, both quantitative and qualitative methods of economic sociology will be used. The research field will be expanded to take in an analysis of the broad social, political and professional reception of the results to date of the Czech transformation by means of an analysis of the media, secondary sources, focus groups and further interviews. The completion of research and the summary presentation of its results to the professional and lay public are planned in 2005.

Zusammenfassung

Mit Ausnahme der theoretischen und quantitativen Studien J. Večerníks und der qualitativen Arbeiten J. Kabeles übersahen die tschechischen Wissenschaftler im Transformationsprozess ihres Landes nach 1989 bislang meist die Frage der Dynamik der sozioökonomischen Werte und der behavioralen Praktiken. Das ökonomisch-soziologische Denken konnte so auch nicht die öffentliche Diskussion über das Wesen der Transformation beeinflussen. Grund dafür war auf der einen Seite die starke Dominanz der neoklassischen „Mainstream“-Ökonomie, und gleichzeitig verhinderte das Fehlen von nicht aus Wirtschaftskreisen stammenden Analysen der ökonomischen Dimension des Transformationsprozesses in Tschechien nach 1989 praktisch die Entstehung adäquater tschechischer sozioökonomischer Studien zu diesem Thema. Gerade die soziokulturelle Verankerung der tschechischen Institutionen und der mentalen Schemata weckte jedoch das Interesse einer Reihe westlicher Wissenschaftler, die von der rezenten Entwicklung der ökonomischen Soziologie und verwandter Disziplinen, insbesondere von L. Holý, M. A. Orenstein und M. R. Myant, inspiriert waren. In diesem Sammelband haben wir versucht, umfassend über diese externen Analysen des tschechischen Transformationsprozesses und seine erhebliche Path Dependency, über die Analysen, die den Historismus und den ökonomischen Nationalismus in Tschechien betonen, zu informieren. Gleichzeitig widmeten wir unsere Aufmerksamkeit den theoretisch-methodologischen Konzepten der modernen ökonomischen Soziologie und ihrer Anwendung bei der Untersuchung der sozioökonomischen Entwicklung der heutigen tschechischen Gesellschaft, insbesondere im Zusammenhang mit der Integration der Tschechischen Republik in die Europäische Union. Der Sammelband legt gleichzeitig die Ergebnisse dritter qualitativer Pilotuntersuchungen im Rahmen des Forschungsprojektes Wandel der sozio-ökonomischen Werte im Prozess der Annäherung der Tschechischen Republik an die EU vor, das seit 2003 in der Abteilung für ökonomische Soziologie am Soziologischen Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Prag realisiert wird.

Z. R. Nešpor und P. Holub widmeten ihre Studie dem Vergleich der gegenwärtigen tschechischen und westlichen kognitiven und mentalen Kategorien, die das sozioökonomische Verhalten der Unternehmer und Angestellten in der Geschäftswelt beeinflussen. Sie hoben dabei insbesondere die starke historische und soziokulturelle Verankerung dieser Kategorien und der daraus folgenden Handlungsstrategien hervor. Diese Bedingtheit umfasst dabei in der Tschechischen Republik nicht nur die nach wie vor bestehende Verflechtung mit der Epoche der Herrschaft des kommunistischen Regimes, sondern reicht in verschiedener Hinsicht noch weiter zurück. Es handelt sich in erster Linie um ein Anknüpfen an die Zeit der Ersten Republik (1918-1938), das jedoch in vielen Fällen eher deklarativen Charakter trägt. Das soziale und symbolische Kapital aus der Zeit vor 1989 verbindet sich allerdings gleichzeitig auf verschiedenste Weise mit den bereits erreichten Ergebnissen des Transformationsprozesses und mit dem Input aus den hochentwickelten Ländern, wobei es zu zahlreichen multidimensionalen Synthesen kommt, die in einer Reihe von institutionellen Bereichen und deren beträchtlichen Verflechtungen sichtbar werden. Dabei geht es insbesondere um die Beziehungen zwischen politischer und wirtschaftlicher Sphäre, die teilweise auf das Erbe der Planwirtschaft zurückgehen, aber in den ersten Jahren der Transformation erheblich erweitert und verstärkt wurden; eine Reihe dieser sozioökonomischen Bindungen bewegt sich dabei an oder bereits jenseits der Grenze zur Illegalität.

Auf der Grundlage der durchgeführten qualitativen Untersuchung unter tschechischen Unternehmern, die Geschäftskontakte zu Westeuropa und westlichen Unternehmern in der Tschechischen Republik unterhalten, ist dabei vor allem ihre nach wie vor fundamental verschiedene Werte und Verhaltensorientierung zu betonen. Mit anderen Worten, der tschechische Transformations-

prozess ist bislang nicht abgeschlossen bzw. seine erklärten Ziele, die Anpassung der in den hochentwickelten Ländern üblichen sozioökonomischen Normen und der behavioralen Modelle, wurden noch nicht erreicht. Die größten Unterschiede waren dabei im Verhältnis zur Kategorie der Zeit zu finden, wobei die tschechische Ausrichtung auf die Vergangenheit und die schon erreichten Ergebnissen in krassem Gegensatz zur westeuropäischen Zukunftsorientierung steht. Im Verhältnis zwischen dem Einzelnen und überindividuellen Entitäten zeigt sich der tschechische Konsumindividualismus, ein Erbe der kommunistischen Vergangenheit, während die Übernahme liberaler Normen eher deklarativen Charakter trägt, dem positiven Wirken größerer sozialer Einheiten und Organisationen keine Beachtung schenkt und auch nichts dazu beiträgt. Als Beispiel kann hierbei die Haltung zum Staat, der wichtigsten transindividuellen Entität, dienen, der in der tschechischen Unternehmersphäre als „der nehmende Staat“ negativ wahrgenommen wird, und von daher ist gleichzeitig implizit die Möglichkeit des Missbrauchs der durch den Staat gewährten Vorteile und Mittel sanktioniert. Der „nehmende Staat“ ist gleichzeitig ein Staat, „dem genommen werden kann“, wann immer dies möglich ist, ohne dass diese Mittel adäquat zurückgezahlt würden. In einigen Regionen und Branchen ist dabei diese Praxis weit verbreitet, während ihr die westlichen Unternehmer in der Tschechischen Republik meist aus dem Weg gehen oder zu ihr keinen Zugang haben. Dies hängt mit dem Funktionieren der informellen sozialen Netze und anderer illegaler Praktiken einschließlich der Korruption zusammen, die vor allem für kleine Firmen zur existentiellen Notwendigkeit geworden ist; dagegen sind große ausländische Firmen in einigen Fällen in der Lage, ihrem Umfeld die eigene Unternehmenskultur aufzunötigen. Die Unterschiede zwischen den tschechischen und den westlichen Unternehmensstrategien zeigen sich auch im Verhältnis zum Eigentum, zu Management und Organisation und zur Arbeit überhaupt (Intensität sowie Art und Weise der Arbeit, verschiedene Arten von Flexibilität usw.).

Dabei gilt, dass alle diese Bereiche in erheblichem Maße die Höhe der Transaktionskosten beeinflussen und damit die wirtschaftliche Leistung und Konkurrenzfähigkeit. Dies bedeutet jedoch keine absolute (sozio)ökonomische Überlegenheit der westlichen Unternehmergewohnheiten, normen und strategien gegenüber den tschechischen, erst recht nicht im tschechischen Umfeld. Auf der einen Seite wird hier nämlich ein starker kontextualer Einfluss wirksam, so dass sich die westlichen Unternehmer und Firmen in der Tschechischen Republik anpassen, oft jedoch gezwungenermaßen und nicht immer im positiven Sinne, ungeachtet dessen ist diese Anpassung für ihre Funktionstüchtigkeit im gegebenen Umfeld unerlässlich. Darüber hinaus beeinflusst das tschechische Milieu in einigen Aspekten auch den gesamten europäischen Wirtschaftsraum. Der wichtigste positive Unterschied des tschechischen sozioökonomischen Handelns gegenüber dem westlichen, der allerdings durch eine Reihe anderer negativer Aspekte wieder aufgehoben wird, ist eine spezifische funktionelle Flexibilität, die Fähigkeit zur Innovation und das punktuelle Engagement. Obwohl nicht alle westlichen Unternehmer und Manager in der Tschechischen Republik in diesen Eigenschaften und Fähigkeiten einen wichtigen unternehmerischen Beitrag sehen, werden sie reichlich genutzt (und manchmal auch missbraucht), und das sowohl von einheimischen als auch von ausländischen Firmen. Gleichzeitig kommt es jedoch zu einer gewissen Konvergenz der tschechischen sozioökonomischen Normen und Praktiken gegenüber den aus den hochentwickelten Ländern bekannten, was wir als eine informelle Annäherung der Unternehmerrinstitutionen betrachten können. Eine führende Rolle spielen dabei die ausländischen Unternehmer und Firmen, die in der Tschechischen Republik tätig sind, während die Anpassungsfähigkeiten der tschechischen Unternehmer, die mit der hochentwickelten Welt in Geschäftskontakt stehen, nicht gerade sehr groß ist.

Während sich die Autoren der ersten Studie mit den Mechanismen der gegenwärtigen tschechischen Unternehmerwelt beschäftigten, widmete sich M. Skovajsa in seiner Studie der Ent-

wicklung ihres äußeren institutionellen Rahmens, insbesondere im Zusammenhang mit dem Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union. Er führte unter den Beamten auf verschiedenen Ebenen der staatlichen Verwaltung, die für die tschechische Integration in diese Gemeinschaft zuständig sind, eine qualitative Untersuchung durch und verglich ihre Erfahrungen und Einstellungen mit den westlichen Administratoren, die hier zu Gast sind (den sog. Twinners). Er betonte dabei das minimale Bewusstsein eines Kulturschocks bei der Begegnung des tschechischen Staatsapparats mit der wirtschaftlichen und politischen Kultur sowie mit der Rechtskultur der hochentwickelten Welt, das mit der Kontinuität der wirtschaftlichen und sozialen Traditionen der Ersten Republik erklärt wird. Die negativen Aspekte des Funktionierens des eigentlichen Staatsapparates, an erster Stelle Korruption und Informalität, werden dabei weder übersehen noch bestritten, ihr Ursprung wird jedoch nicht in den kulturellen Unterschieden gesehen, sondern eher in anderen Faktoren, z.B. den niedrigen Löhnen und dem Fehlen weiterer Motivationsfaktoren. Diese Ansicht herrscht dabei vor allem in der Perzeption der Fähigkeiten und der Tätigkeit der europäischen Beamten aus dem Blickwinkel ihrer tschechischen Kollegen vor. Die praktisch einzigen positiven Aspekte, in denen die tschechische staatliche Verwaltung die europäische übertraf, fanden sich dabei auf dem Gebiet der Arbeitsflexibilität und der Fähigkeit zu improvisieren; aber auch in diesen Bereichen ist strittig, ob es sich dabei nicht lediglich um das Ergebnis eines unzureichend funktionierenden institutionellen Rahmens handelt. Der Autor machte gleichzeitig auf die relativ geringen Kenntnisse der tschechischen Beamten auf dem Gebiet des praktischen Funktionierens des Integrationsprozesses und der damit verbundenen Mechanismen der Verwaltungsorgane aufmerksam. Die tschechischen Beamten sind sich dabei dieser Unterschiede nicht bewusst und sie sind nicht bereit, dies zuzugestehen, ebenso wie das große Maß an Korruption und Informalität, das die europäischen Standards erheblich übersteigt. Um so mehr gilt dies in dem Bereich, den sie zwar beeinflussen, in dem sie sich aber selbst nicht bewegen - im Bereich des institutionellen Rahmens der Unternehmersphäre. Die meisten Integrationsentscheidungen in dieser Sphäre sind ausschließlich auf den Bereich der legislativen Annäherung und des makroökonomischen Wirkens gerichtet, ohne sich tiefer mit ihren praktischen Auswirkungen oder mit weiterreichenden Interessen der tschechischen Unternehmer zu beschäftigen. Darüber hinaus handelt es sich um Entscheidungen von eher kurz- und mittelfristigem Charakter, hinter denen keine tieferen wirtschaftssozialen Zukunftsvisionen stehen und deren Interesse vielfach rein utilitaristisch ist.

Die auf den Seiten dieses Sammelbandes präsentierten Ergebnisse der bisherigen Forschung werden in den nächsten Jahren im weiteren Verlauf der Untersuchung weiter verifiziert, korrigiert und spezifiziert. Dabei werden sowohl qualitative als auch quantitative Methoden der ökonomischen Soziologie genutzt. Das Forschungsfeld wird unter anderem durch eine Analyse der Medien, der Sekundärliteratur, von Focus Groups und weiteren Interviews auf die Analyse der umfassenden sozialen, politischen und fachmännischen Rezeption der bisherigen Ergebnisse des tschechischen Transformationsprozesses ausgeweitet. Ein Abschluss der Untersuchung und eine zusammenfassende Präsentation ihrer Ergebnisse für die Fach- und Laienöffentlichkeit ist für das Jahr 2005 geplant.

Publikace edice Sociologické texty/Sociological Papers

- SP 03:5 P. Sunega: Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let. 100 s.
- SP 03:4 D. Hamplová: Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním. 52 s., 67 Kč
- SP 03:3 J. Večerník: Work and Job Values in CEE and EU countries. 50 s., 134 Kč
- SP 03:2 F. Zich, O. Roubal, B. Spalová: Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa. 120 s., 134 Kč
- SP 03:1 P. Matějů, B. Řeháková, N. Simonová: Strukturální determinace růstu nerovností. 49 s., 80 Kč
- SP 02:13 E. Rendlová, T. Lebeda: Výzkumy veřejného mínění - teoretické souvislosti a praktická aplikace. 52 s., 100 Kč
- SP 02:12 M. Havelka, M. Tuček, J. Černý, J. Česal, M. Hudema: Skupinové mentality. 85 s., 154 Kč
- SP 02:11 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: The World of Hierarchies and Real Socialism. 108 s., 190 Kč
- SP 02:10 A. Křížková, L. Václavíková-Helšusová: Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích. 48 s., 107 Kč
- SP 02:9 L. Linek, P. Rakušanová: Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity? 73 s., 81 Kč
- SP 02:8 A. Křížková: Životní strategie manažerek: případová studie. 67 s., 129 Kč
- SP 02:7 T. Kostelecký, J. Stachová, D. Čermák: Region a politika. 76 s., 116 Kč
- SP 02:6 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: Svět hierarchií a reálný socialismus. 97 s., 169 Kč
- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960 - 2001. 97 s., 177 Kč
- SP 02:4 Z.R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sídlené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let. 85 s., 148 Kč
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením. 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989. 36., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002; 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády; 99 s., 133 Kč

- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11. September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research; 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích; 83 s., 117 Kč
- SP 01:9 T. Kostelecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na politické mapě v letech 1992 až 1998 - srovnání České a Slovenské republiky; 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality; 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka - překážka vstupu České republiky do Evropské unie?; 64 s., 100Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP - Životní prostředí; 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciace v České republice v transformačním období; 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border; 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů; 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948-1989; 48 pp., 89 Kč
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic; 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek; 70 s., 95 Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988-1999; 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s., 62 Kč
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 pp., 82 Kč

Publikace edice „Working Papers“

- WP 99:11 M. Jeřábek (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990; 40p.
- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímané a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:6 H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:5 M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:4 F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:3 L. Buštíková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:2 A. Nedomová (editor), L. Buštíková, E. Heřmanová, T. Kostecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:1 M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 98:6 K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturální a institucionální aspekty; 82 s.
- WP 98:5 L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992-1996); 94 s.
- WP 98:4 M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu; 56 s.
- WP 98:3 M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci - Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace; 162 s.

Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu století

Zdeněk R. Nešpor (ed.)

Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 03:6

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Čermáková, Jitka Stehlíková

Sazba: WOW, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 170 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologický ústav AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz